तृतीयाध्यायस्य प्रथममाढिद्धट्ठड़१४;नकं

सू. ।। ३ ।। १ ।। १ ।। अत्र भाष्यं परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यइति। वृत्तानुकीर्तनं प्रमेयपरीक्षां वर्तिष्यमाणां प्रति वृत्तायाः प्रमाणपरीक्षायाहेतुभावं दर्शयितुम्। प्रमाणेन हि प्रमेयं पीक्ष्यते नान्येन। न च तदपरीक्षितं प्रमेयपरीक्षायै प्रभवति। तस्मात्प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती प्रमेयपरीक्षेति। द्वादशविधं प्रमेयं तत्कस्मात्प्रथमत आत्मैव परीक्ष्यते न प्रमेयान्तरमित्यत आह। तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यतइति। (३३५।५) आत्मैव हि प्रमेयेषु प्रथममुद्दिष्टो लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते न प्रमेय ान्तराणीति। अत्र च यद्यपि स्वरूपेणात्मन्येव परीक्षां प्रतिजानीते तथा ऽपि लक्षणपरीक्षाद्वारेण लक्ष्यपरीक्षणाल् लक्षणपरीक्षैव द्रष्टव्या। यथा चेयमात्मलक्षंणपरीक्षा तथोपरिष्टाद्दर्शयिष्यते। तदेतद्वार्त्तिककारो व्याचष्टे। आनन्तर्यादिति। किं पुनः प्रयोजनं प्रमेयपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह। यद्विषयो ऽहंकार इति। अहंकार इत्यात्मादिविषयं मिथ्याज्ञानं निदिंशति। शरीराद्यभेदेनात्मदर्शनं खलु संसार प्रवर्तयतीत्युक्तं द्वितीयसूत्रे। अनेन प्रमेयपरीक्षायाः प्रयोजनवत्त्वं दर्शितम्। अत्र भाष्यकारेण विचारपूर्वरूपः संशयो दर्शितः। किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघामात्रमात्मेति। संशयकारणं चोक्तं व्यपदेशस्येति। यद्यपि वृक्षप्रासादयोरवयविसमुदाययोरन्ययोरेवावयवेन समुदायिना च व्यपदेशस्तथाऽप्यवयव्यभावं समुदायं च समुदाय्यनतिरिक्तं मन्वानस्य परस्योदाहरणं द्रष्टव्यम्। तदेतद्वार्तिककार आक्षेप्तुं पृच्छति। किं पुनरस्येति। उत्तरंव किं शरीरेति। आक्षियति नेति। समानधर्मणो धर्मिणो दर्शनात्संशयो न पुनरदर्शनादित्यर्थः। समाधत्तेः। नेच्छादिसूत्रेति। इच्छादयो हि कार्यत्वाल्लिङ्गमात्मन इति दर्शितम्। तान्येव तु लिङ्गानि दर्शयत्येषितारं परीक्षन्ते। किं देहेन्द्रियव्यतिरिक्त एषितैभ्यः सिध्यति आहो स्विदभिन्न इति युक्तो विचारः। अपि चायमात्मशब्दाभिधेयो धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धः केवलमस्य शरीरेणं सह भेदाभेदे वादिनां विवाद इत्याह। अविप्रतिपत्तेश्चैति। (३३६।१) ननु चात्मासत्त्वे परैः प्रमाणान्यजातत्वादीन्युपन्यस्तानि तत्र कथं न तत्सत्त्वे विप्रतिपत्तिरत आह। असत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाभावाच्चेति। वाद्येवासौ न भवति यो धर्मिणि विप्रतिपद्यते न हि धर्मिणि विप्रतिपद्यमानस्यास्ति किं चित्प्रमाणं सर्वस्य तस्याश्रयासिद्धेरप्रमाणत्वात्। अभावस्य च भावाधीननिरूपणस्यात्यन्तासद्भावानिरूपणात्। तस्माद्धर्म्यभाववादी न लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः। धर्म्यसिद्धिवादिनां प्रमाणमुपन्यस्यति। न नास्तीति। निराकरोति। तत्र नास्त्यात्मेति। यत्पुनरपरे समादधुः अनादिवासनोद्भूतविकल्परिनिष्ठितः। शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ।। भावाश्रयो यथा नीलमिति अभावाश्रयो यथा शशविषाणमिति उभयाश्रयो यथा ऽमूर्तमिति। अमूर्तं हि भवति विज्ञानं भवति च शशविषाणम्। तस्मिन्बाह्यानुपादाने साध्ये ऽस्यानुपलम्भनम्। तथा हेतुर्न तस्यैवाभावः शब्दप्रयोगत इति। सो ऽयमात्मविकल्पो बाह्योपादानो न भवतीति। यथा नीलविकल्पो बाह्यनीलोपादानः नैवमात्मविकल्पो बाह्योपादानं इत्यर्थः। तत्रैवं भवान्प्रष्टव्यो जायते। किमात्मविकल्पस्य बाह्योपादानत्वमात्रं प्रतिषिध्यते किं बाह्यात्मोपादानत्वम्। पूर्वस्मिन् सिद्धासाधनं मा भूदात्मविकल्पो बाह्यनीलाद्युपादानः किं नः छिन्नम्। उत्तरस्मिंस्तु कल्पे क्वायं बाह्यात्मा सिद्धः यदुपादानत्वं विकल ्पस्य प्रतिषिध्यते। सिद्धश्चेत् क्वापि नास्यात्यन्ताय प्रतिषेधः। असिद्धश्चेत् कथमप्रतीतस्य निषेधः। प्रतीतो विकल्पे बाह्ये निषिध्यते चैत्र इव गेहे चत्वरतले निषिध्यतइति चेत्। एवमपि यत्र प्रतीतस्तत्र न निषिध्यते यथा भवद्भिरेवोक्तं न तस्यैवाभावः शब्दप्रयोगतइति। बाह्यश्चात्मा विकल्पेन नोपदर्शित इति प्रसक्त्यभावान्न शक्यो निषेद्धुम्। अप्रदर्शितोप्यध्यवसित इति प्रसक्त एवेति चेत्। ननु विकल्पस्य को ऽयमध्यवसायो नाम। ग्रहणादतिरिक्तः ग्राह्यस्य स्वाकारस्य वा ऽऽलीकस्य वा बाह्याध्यारोप इति चेत्। न बाह्याऽविषया विकल्पा बाह्यमारोपयन्तीति चित्रम्। न हि आरोपविषयरोप्ये अजानन् आरोपयितुर्महतीत्यसकृदावेदितम्। अपि च अलीकं प्रतीयमानं यथा न निषेद्धुं शक्यं प्रतीयमानत्वादेवमस्य बाह्यत्वमपि। मिथ्यात्वात्प्रतिषिध्यतइति चेत् तत्किमलीकमपि सत्यं यत्तदुल्लङ्घ्य बाह्यत्वं प्रतिषेद्धुमध्यवसितो ऽसि बाह्यभेदग्रहम्तदध्यवसायो न प्रसञ्जक इति न निषेधगोचरः। न च ज्ञानकार आत्मा परमार्थसन् बाह्यत्वेनारोप्यमाणः प्रतिषिध्यत इति सांप्रतम्। विज्ञानमये हि सर्वथा बाह्यस्याग्रह तत्समारोपसंभवात्। अत्यन्तासतश्च बाह्यस्य विज्ञानात्मनो ग्रहे तथाविधेनासता विज्ञानानात्मना

विज्ञानग्रह्येण किमपराद्धं येन तद्ग्राह्यो न स्यादिति विज्ञाननयो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत। न चायमात्मा पूर्वापरकालावस्थायी क्षणिकविकल्पाकारो भवितुमर्हति येन तदाकारो बाह्यत्वेन प्रतिषिध्यते। तस्मादन्यत्र दृष्टमन्यत्र समारोप्य प्रतिषिध्यतइति युक्तम्। स च समारोपः क्व चित्स्वकारणप्रभवः क्व चित्प्रतिषिध्यते यथेन्द्रियादिदोषादुत्पन्नरजतज्ञानस्य शुक्तिकायां नेदं रजतमिति। क्वचित्पुनराहार्यो यथा नेह चैत्रइति। तस्मादात्मनो देशकालान्तरे वस्तुनि विकल्पनं विज्ञाने चासंभवादत्यन्तासत्तो समारोपः तदभावादात्मन्येव नास्ति अस्ति चेत्कथमत्यन्ताय निषेधः। तस्मादात्मा नास्तीति पदयोर्व्याघातः। यद्यप्यात्मा नास्तीति पदानि तथा ऽपि नास्तीत्यैकपद्यं विवक्षित्वा पदे इति द्विवचनोपपत्तिः। पद्यते गम्यते ऽनेनार्थ इति विवक्षित्वा पदसमुदायो ऽपि पदमुच्यते। यद्यपि घटादीनां देशान्तरादौ निषेधस्तथा ऽपि आत्मनोऽत्यन्ताय भविष्यति न हि प्रतिषेधान्तरधर्ममवश्यं प्रतिषेधान्तरमनुबध्नातीत्यत आह। सर्वश्चायमिति। उपपादितमेतदधस्ताद् यथा चाननुभूतमशक्यमारोपयितुमिति न क्व चिदात्मन्यन्याधारत्वमुक्तं पिण्डड्डत्थ्;द्याधारा इति। पृच्छति। किमयमिति। (३३७।२) यत्र क्व चिदस्ति तदत्यन्तमसद् तथा चायं तस्मादत्यन्तमसन्निति भावः। उत्तरं न नास्तीति। न तावत्र क्व चिदस्तीति वाक्यमात्मानं स्वरूपेण निषेधति देशरूपविशेषप्रतिषेधात्। शङ्कितता आह। केयं वाचोयुक्तिरिति। उत्तरवाद्याह। एषा वाचोयुक्तिरिति। एषा वक्ष्यमाणार्था। तदर्थमाह। यद्यथाभूतमिति। न हि पदार्थानां सत्ता देशबलेन व्याप्ता येन देशवत्त्वं निवर्त्तमानं तां निवर्त्तयेदिति भावः। न च कालविशेषप्रतिषेधो ऽपीति। कालान्तरप्रतियोगी एकैकः कालः कालविशेषः तत्प्रतिषेधो ऽप्यात्मन्ययुक्तः न हि यथा घटादिष्ववच्छेदार्थः कालः तथा नित्यआत्मनि। प्रध्वंसाभाववान् घटः खल्वासन्नि तथा ऽऽत्वा प्रागभाववान् घटो भविष्यति न तथा आत्मा। अतीतप्रागभावो ऽनागतप्रध्वंसः घटो वर्तमानो न च तथा आत्मा तस्मान्नास्यावच्छेदार्थेन त्रैकाल्यमुपावर्तते। अतीतानागतव्यपवृक्तवर्त्तमानक्रियाव्यङ्न्यः कालो ऽस्ति सदा नित्यानां यतो ऽस्त्यात्मा विद्यते व्योमेति तस्मादवच्छेदकत्रैकाल्याप्राप्तेः न त्रैकाल्यप्रतिषेधः। अतीतानागतव्यप्रवृक्तक्रियाव्यङ्न्यस्य च वर्तमानस्याशक्यनिषेधत्वाद् नात्मनि कालप्रतिषेध इति स्थितम्। आत्मप्रतिषेधं चेतः। आत्मेति हि पदं लोकसिद्धं पद्यते ह्यनेन कश्चिदर्थः येन न कश्चिदर्थः पद्यते तदपार्थकं भवितुमर्हति। किमसतः सता साधर्म्यमिति। तर्हि भवतां सिद्धान्ते सर्वोपाख्यारहितमसंत्प्रमेयमपीति भावः। अथ शरीरादेरात्मत्वं कल्पितं निषिध्यते शरीरादयो नात्मान इति तत्राह। आत्मसामान्यं चेति। अथ शरीरादीति। अहंकारस्तावत्परमार्थतः शरीरादिविषयः स्थूलो ऽहं गोरो ऽहमिति प्रत्ययात। तमिममात्मेति कल्पयित्वा विपर्यस्यति तदनुरूपं व्यपदिशति व्यवहरति च। सो ऽयं विपर्ययः प्रतिषिध्यते नास्त्यात्मेति। निराकरोति। एवं शरीरादीति। (३३८ । १) न ह्यहंकारसमारोपविषयसत्त्वमनभ्युपगच्छतः समारोप उपपद्यते तस्मात्तत्प्रतिषेधतो व्याघात इत्यर्थः। चतुर्णामुपादानरूपत्वात् तमस इति। रूपरसगन्धस्पर्शाश्चत्वारो घटादिरूपेण परिणतास्तेषामुपादानरूपं न भ इति उपादीयतइत्युपादानम्। उपादेयरूपत्वादिति क्व चित्पाठःसतु सुसमः। सोऽयं वात्सीपुत्राणां वैभाषिकाणां सिद्धान्तः तेन विरोध इत्यर्थः। सुगममन्यत्। अथायं भावप्रतिषेध इति। (३३९।१६) न जन्मात्रप्रतिषेधो ऽपि तु आत्मानो भावः सत्ता प्रतिषिध्यत इत्यर्थः। स्वतन्त्रस्य धर्मस्य समवायादन्यस्यादर्शनादिति। निकायो देवमनुष्यतिर्यगादीनामनौत्तराधर्येणावस्थितः संघातः तद्विशिष्टाभिरित्यर्थः। कार्यं कारणं वेति। (३४० । १४) यदि विषाणमवयवस्तदा कारणं यदि तु केशनखादितुल्यत्वेनानारम्भकत्वान्नावयवस्तदा कार्यं तस्मात्तत्प्रभवतीति। उक्तमप्यर्थं पुनर्विकल्पयन् पर्यनुयोगार्थमाह। इदं शशविषाणं नास्तीति ब्रुवाण इति। सामान्यप्रतिषेधो विषाणसम्बन्धमात्रप्रतिषेध इति। विशेषप्रतिषेधः कार्यकारणभावलक्षणसम्बन्धप्रतिषेध इति। विषयस्वभावभेदानुविधायीति। अहमिति विज्ञानं मानसं विषथस्यात्मनो यः स्वभावभेदः कर्तृत्वभोक्तृलक्षणो जाने ऽहं भुञ्जइत्यादिस्तदनुविधायि। एतदुक्तं भवति न केवलमात्मस्वरूपमात्मज्ञानस्य विषयस्तथा सति परसमवेतक्रिया फलशालित्वाभावेनात्मनः कर्मत्वाभावेनाकर्मतया तव्द्याप्यज्ञानस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गात्। यदा तु धर्मवदात्मविषयं ज्ञानं भवति तदा धर्माणां परसमवेतकियाफलशालितया तव्द्याप्तस्य ज्ञानस्यापि निवृत्तिरिति। जानातिश्चात्मधर्मकर्मा आत्मानमपि गोचरयतीति सूक्तं विषयस्वभावभेदानुविधायीति। अहंकारालम्बनेति। (३४१ । १६) आलम्ब्यते अनेनेत्यालब्नं ज्ञानमहंकारेण च विषयिणा विषयमुपलयति। देशयति। ननु भवत्यहं गौर इति। परिहरति न

भवतीति ब्रूम इति। न व्यपदेशमात्रं देहाद्यव्यतिरिक्तात्मसद्भावसाधनमस्माभिरुक्तं येनानैकान्तिकं भवेत्। अपि त्वनुभवः। स च न शरीरादिष्विदमो विषयेष्वस्ति। अपि त्संभिन्नेदंविषयो ऽहंप्रत्ययः शरीरादयस्तु मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा ऽहमा विषयीक्रियन्ते। ममात्मेति तु व्यपदेशमात्रं न पुनः शरीरादिष्विव मकारस्तत्र मुख्यो भेदेनाप्रतिभासनात्। राहोः शिर इतिवत्तु ममकार आत्मनि द्रष्टव्यः। अत एवाह। ममप्रत्ययेति। (३४२।२) न पुनर्ममकारमात्रं तस्मात्सर्वं रमणीयम्। विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्बाधितेति यांवत्। कः साधनार्थ इति। कः साधनशब्दस्यार्थः। अथानुपलब्धिरपि नास्तीति। भावरूपो धर्मो ऽसति विरुध्यते नासद्रूप उभयोः समानशीलत्वादित्यर्थः। निराकरोति। कः साधनार्थो ऽनुपलब्धेरिति। असत्यास्तुच्छाया अनुपलब्धेः कः साधनत्वरूपो ऽर्थ इत्यर्थः। शङ्कते। अथ कल्पितस्येति। (३४३) नापलब्धिस्तुच्छा किं तु तत्त्वान्तरं सत् सा तु कल्पिताश्रयतया नाश्रयासिद्धेत्यर्थः। एतद्विकल्प्य निराकरोति। कथं कल्पितस्येति। न हि तात्त्विक्यनुपलम्धिः परमार्थसदाश्रया कल्पितसत्त्वस्य धर्मिणो धर्मो भवितुमर्हतीत्यर्थः। द्वितीयं कल्पमाशङ्कते। अथासत्त्वेनेति। निराकरोति। सिध्यत्यनुपलब्धिरिति। असत्त्वेन कल्पितस्यय पारमार्थिकं सत्त्वमनुमन्तव्यम्। असत्यसत्त्वकल्पनाया अयोगात् तथा च भावाश्रयानुपलब्धिस्तात्विकी सिध्यत्येव। यदर्थं त्वसौ तदेव पारमार्थिकमसत्त्वमात्मनो न सिध्यति असत्त्वस्य काल्पनिकत्वाभ्युपगमाद्भवद्भिरित्यर्थः। अपि चायमसत्वेन सन्तमात्मानं कल्पयित्वा ऽत्यन्तासत्वमनुपलब्धेरस्य साधयितुमध्यवसितः। तच्चास्य सधर्मेणानुपलब्ध्या न सिध्यति। न जातु स्थाणुधर्मेण कल्पितेन पुरुषे स्थाणुत्त्वं पारमार्थिकं शक्यं साधयितुमित्याह। किमर्थं चायमात्मेति। रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सतीति। यदि हि पदत्वादित्युच्यते रूपादिशब्दैरनैकान्तिकं स्यादत उक्तम्। रूपादिशब्देभ्यो ऽन्यत्वे सतीति। यद्येकपदत्वादित्युच्येत रूपादिशब्दैरनैकान्तिकं स्यादत उक्तं रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वेसतीति। तथा ऽपि रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारा इत्ययं शब्दो रूपादिवाचको यः शब्दो रूपं वेदना संज्ञा विज्ञानमित्यादिस्ततो ऽन्यो ऽसमस्तादन्यः समस्त इति तेनानैकान्तिकत्वमत उक्तमेकेति। तेन रूपादिवाचकपदव्यतिरिक्तं यदेकपदं तद्रूपादिव्यतिरिक्तस्य वाचकं यथा घटादिपदं तथा चात्मपदं तस्मात्तदपि तथेति। एतेनेति। आत्मशब्दसाध्यत्वेनैवासंभिन्नेदंप्रत्ययो ऽहंप्रत्ययो व्याख्यातः। शङ्कते असिद्धइति। घट इति रूपादय एवैकोदकाहरणावच्छिन्ना उच्यन्ते। न तु रूपाद्यतिरिक्तो घटो नाम कश्चिदस्तीत्यर्थः। निराकरोति। अत्रोक्तमिति। उपादेयरूपत्वात्तमस इति। यथा दायइति देयमुच्यते एवमुपादायेत्यनेनोपादेयमिति। सविषयत्वं सद्विषयत्वं सिद्धान्तिनोक्तमिति मन्वानश्चोदयति तमः शब्दस्य सविषयत्व इति। यद्यप्यभावविषयत्वे ऽपि न निर्विषयत्वं तथा ऽपि देशकाभिमानमनुविदधानः परिहरति न सूत्रार्थे पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति। (३४४।१०) पूर्वमात्मानुपकारकत्वे साध्ये दृष्टान्ताभाव उक्तः पुनरिहोच्यइत्यर्थः। देशयति। अथात्मशब्द इति। यो योवर्णात्मकः ससर्वो ऽनित्यविषयो यथा घटादिशब्दः तथा चानित्यत्वे सति तद्विज्ञानमेव स्यान्नात्मेति फलत आत्मप्रतिषेध इत्यर्थः। एतदपि दूषयति। तथाऽपीति। नित्यशब्दस्तावन्नित्यमाचष्टे अन्यथा न तत्प्रतिषेध इत्यर्थः। शङ्कते अथेति। सिद्धसाधननिवृत्त्यर्थं शरीरादिव्यतिरिक्तविषय इति। निराकरोति तथाऽपीति। रूपादिस्कन्धपञ्चकातिरिक्तं नास्तीति भवतां राद्धान्तस्तदतिरिक्ताभ्युपगमेन विरुध्यतइत्यर्थः। यदि विवक्षितार्थव्यतिरेकेणेति। (३४५।८) वादिनो हि शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासंघातस्यय पारार्थ्यं विवक्षितं परार्थाश्चक्षुरादय इति ब्रुवतोपव न संघातपरार्थत्वं तच्चेह पक्षधर्मताबलात्सिध्यदस्याभिप्रायेण व्याप्यते न तु साक्षाद्विवक्षितं तद्वदिहाभिप्रायव्याप्तं विवक्षितमारोप्य यद्यन्वयविरोधौ देश्येते ततः सर्वानुमानोच्छेदः एतच्चेश्वरसिद्धौ निपुणतरमुपपादयिष्यते। अथानुमानेन बाध्यत--इति। संघातत्वानुमानमेवाभिप्रेतविपरीतसंघातपरार्थत्वपक्षो व्यवस्थालक्षणानिष्टप्रसङ्गरूपतर्कसहायमस्य बाधकं प्राणादिसत्त्वानुमानं चेति। एकदेशेन च एकदेशान्तराणामिति ब्रुवतो वार्तिककारस्य गृहप्रप्रासादायतो नावयविनो विजातीयानामनारम्भकत्वादित्यभिमतम्। अकार्यकारणभूतानां चेति। (३४७।१९) यथा हि कालाक्षीं गामीक्षितवतः स्वस्तिमत्यां गवि भवति प्रतिसंधानं न चैतयोरस्ति कार्यकारणभाव इत्यर्थः। स्वं चैतन्यं त्वात्मनः स्वातन्त्र्ये सत्त्यव्यवस्थानाच् चक्षुरादिवदिति हेतुः प्रमाणसंशयविपर्ययस्मृतिषु यो ऽनुस्यूत एक उपलभ्यते स चेतनः स्वातन्त्र्ये सत्यव्यवस्थानात्। यस्त्वचेतनो नासौ स्वातन्त्र्ये सत्यवस्थितो यथा चक्षुरादिरिति

व्यतिरकी हेतुः। यद्यव्यवस्थानादित्येतावन्मात्रमुच्येत ततो मनसा ऽऽनैकान्तिकं स्यादत उक्तं स्वातन्त्र्ये सतीति। अथ वा कृतमव्यवस्थानेन स्वातन्त्र्यमेव केवलमस्तु चैतन्यसाधनमित्याह। नाचेतन आत्मेति। प्रमाणंसशयविपर्ययस्मृतिष्वनुस्यूतमनुभूतम् उपलक्षयति। निराकृतमप्यर्थं प्रकारान्तरेण पुनरुपन्यस्य निराकरोति। पृथिव्यादिनित्यत्वसाधनइति। भाष्यं भिन्ननिमित्ताविति। भिन्नमिन्द्रियं निमित्तं ययोः, अनन्तकर्तृकौ--आत्मैककर्तृकौ, समानविषयौ--द्रव्यमेकं विषय इत्यर्थः ।। १ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २ ।। पूर्वपक्षसूत्रम्--- न वि--त् (सू. २) ।। यद्भावाभावानुविधायिनौ ज्ञानभावाभावौ तच्चेतनम्। इन्द्रियभावाभावानुविधायिनौ ताविति तदेव चेतनमिति भावः। सिद्धान्तभाष्यं संदिग्धत्वादहेतुः अनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकौ कारणत्वामात्रे प्रमाणं न तु कर्ता न चेतनश्चेतनं करणमित्यत्रेत्यर्थः ।। २ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३ ।। विषयव्यवस्थानं च विरुद्धमिन्द्रियादीनामचैतन्यस्य साधनादित्याह। यच्चोक्तमिति। तद्ध--धः (सू. ३)।। सर्वज्ञ इत्यस्य विवरणं सर्वविषयग्राही सर्वेषामिन्द्रियाणां च ये विषयास्तद्ग्राही इन्द्रियान्तराणि प्रमाणान्तराणि च पुनर्व्यवस्थितविषयाणि तेनार्वागपि सर्वज्ञ इति सिद्धम्। तत्रेदमभिज्ञानमिति। असाधारणं चिन्हमभिज्ञानमुच्यते तच्चाप्रत्याख्येयमनुभवसिद्धत्वात्। चेतनवृत्तमभिज्ञानमप्रत्याख्येयमुदाहृियत इति योजना। अनियतपर्यायमनियतक्रममित्यर्थः। अनेकविषयमर्थजातमिति। अनेकपदार्थो विषयो यस्यार्थजातस्य तत्तथोक्तम्। क्व चित्पाठो ऽनेकविषयमर्थजातमिति स सुगम एव। आकृतिमात्रं त्विति। सामान्यमात्रमित्यर्थः। तदेतच्चेतनवृत्तं देहादिभ्यो व्यावर्तमानं तदतिरिक्तं चेतनं साधयतीति स्थितं नेच्छाद्याधारत्वं देहादीनामिति ।। ३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ४ ।। सूत्रान्तरमवतारयति भाष्यकारः इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसंघातमात्रमिति। शरीर--वात् (सू. ४)।। प्राणातिपाते पातकाभावप्रसङ्गादिति। अयं यद्यपि भूतचैतनिकानां नानिष्टप्रसङ्गस्तथा ऽपि शाक्यान्प्रति द्रष्टव्यः ते हि प्राणातिपातकृतं पातकमिच्छन्ति। एवं च न बुद्धिरात्मेति वक्तव्ये देहादिग्रहणं विचित्राभिसंधित्वात्पुंसां, यदि कशचिद्भूतचैतनिकः प्राणातिपातकृतं पातकं नेच्छेत्तं प्रति दूषणं भवत्वेवमर्थमिति मन्तव्यम्। वार्तिकम्। अकृतकृताभ्यागमनाशदोष इति। (३५०।१७) येनाकृतं कर्म प्राणातिपातः तस्य पातकाभ्यागमो येन च कृतं तस्य नाश इत्यर्थः। शास्त्रचोदितं फलमनुष्ठातरीत्ययमुत्सर्गो यत्र पुनः शात्रमन्यस्य फलमाह यथा श्राद्धे वैश्वानरीयेष्ट्यादौ तत्र भवतु पुत्रकृतस्य श्राद्धस्य पितृगामि फलं पितृकृताया वा जातेष्टेः पुत्रगामि फलमिति। भावना स्मृतिहेतुः संस्कारः। यत्कायेति। (३५१।२) येन कायेनोपलक्षितः कश्चिच्चित्सन्तानः कायान्तरवर्त्यपि फलं भुङ्क्तइत्यर्थः। एकनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिसंधानादिति। उक्तमेतद् यथा नर्तकीभ्रूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसंधानमिति। सर्वावस्थोपलब्धेरिति। (३५२।७) सर्वावस्थासु बीजावयवानामुपलब्धेः परमाण्ववस्थत्वे त्वनुपलम्भः स्यात्। तस्मान्न बीजावयवाः पच्यमाना अङ्कुरोत्पत्तौ परमाण्ववस्था भवन्ति। अपि त्वव्ययविन एव पच्यन्तइत्यर्थः। परमाण्ववस्था बीजावयवा न बीजत्वादिजातिविशेषवन्तमारब्धुमर्हन्तीत्युक्तं सिद्धान्तिनेति मत्वा दर्शयति। यदि तर्हीति। परिहरति नानेनैवोक्तोत्तरत्वादिति। प्रतिसंधानाय बीजत्वजातीयानवयवान् लक्षितुमस्माभिर्बीजावयवानां परमाण्वन्तो विभागो निषिद्धः कल्पादौ त्वारम्भे परमाणूनां न प्रतिसंधानमस्ति न हि पूर्वसर्गे ये बीजमारेभिरेव सांप्रतमपि तएवारभन्ते नान्यइति प्रतिसन्धाननियमः अपि त्वन्येभ्यो ऽपि भवन्तीति भावः। पैलुकण्ठःशङ्कते। आमध्यात्पाकानुपपत्तिरिति चेत्। परिहरतिं नाप्रतिबन्धादिति। सान्तराण्येवावयविद्रव्याणीत्यर्थः। अथायमवयवानुप्रवेशो द्रव्यस्य विनाशकः कस्मान्न भवतीत्यत आह। यदि चायमवयवानुप्रवेश इति। (३५३ । ६) भाजनगतानामपां भाजनविनाशे ऽवस्थानमेव न स्यात्। सान्तरत्वे तु तावत्य एवापो भाजने स्पन्दन्ते यावतीभिर्बहिः शीतस्पर्शोपलब्धिर्भवति मात्रया च तत्र कालपरिपाकवशादनवस्थानमपि विनाशे तु सहसानवस्थानमपां भाजनगतानां भवेदित्यर्थः। व्यवहिते द्रव्ये स्फटिकभाजने न तुल्योपलब्धिरिति शङ्कते। सुखी स्यामिति तत्क्रियेति चेत्। यद्यपि विशरारवः स्कन्धास्तथा ऽप्यनाद्यविद्यावासनावशो ऽयमेकमहंकारास्पदं सत्त्वं मित्यभिमन्यमानः सुखी भवेयं दुःखी मा भूवमिति तृष्णक् प्रवर्त्ततइत्यर्थः। निराकरोति तन्ताननुभूतत्वादिति। यथा च क्षणिकानां विज्ञानानां परस्परवार्त्तानाभिज्ञतया न प्रतिसंधानक्षमत्वं तथोपपादितमस्माभिरात्मलक्षणावसरइति। नानागतानामनुत्पत्तेः

सत्त्वादिति (३५४।१७) न च ब्रह्मचर्यादिपरिपाकसहितेन ज्ञानक्षणेनासमर्थो ज्ञानक्षणो जन्यते स च न ज्ञानान्तरं प्रसूतइत्यनागतानुत्पत्तिरसमर्थस्य च क्षणस्य स्वभावतो विनाश इति युक्तम्। असमर्थक्षणोत्पादस्यैव सहकारिसापेक्षत्वानपेक्षत्वानुपपत्तेः। यथा चैतत्तथा क्षणभङ्गभङ्गावसरे उपपादयिश्यते ।। ४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५ ।। तद त् (सू. ५) ।। वैनाशिको नैयायिकपक्षवत्सांख्यपक्षे ऽपि हिंसातत्फलानुपपत्तिमापादयितुं हिंसां तत्फलसंभवं पूर्वपक्षयति। इयं तु हिंसेति (३५५।७) व्यक्तेरिति। सदेव कार्यं कारणेन व्यज्यते न त्वसत् क्रियतइत्यर्थः। परिहरति नेति। त्रिविधोऽप्ययं धर्मलक्षणावस्थापरिणामो नित्यात् धर्मिणो न भिद्यते इति परिणामानित्यत्वं धर्मिनित्यत्वेन विरुध्यते। अविरोधाय वा धर्मिणोऽनित्यत्वाभ्युपगमे वैनाशिकपक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः। गुण इति। ऋजुत्ववक्रत्वे खलु गुणौ प्रचयसंयोगविभागविशेषौ सत्येव द्रव्यारम्भकसंयोगे उदयव्ययवन्तावनुभूयेते इति तदेतद् नैयायिकपक्षदूषणं सांख्यपक्षे ऽप्यापाद्य नैयायिकं पृच्छति अथात्मनो नित्यस्येति। (३५६।१०) नैयायिक आह। सुख दुःखे इति। नित्यादात्मनो व्यतिरिक्ताभ्यां पुण्यपापाभ्यामात्मधर्माभ्यामनित्याभ्यामात्मधर्मावेव सुखदुःखे जन्येते इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। नित्यस्यानित्यधर्माधानमेवोपकारो न तु नित्यस्वरूपकरणं येन तदनित्यं स्यात्। धर्मश्च धर्मिणो भिन्नो न तु धर्मिस्वभावः। यथा च भेदाविशेषे सत्यपि वढिद्धढुड़१४;नधूमयोरेव कार्यकारणभावो न वढिद्धढुड़१४;नक्रमेलकयोर्वस्तुस्वभावनियमात्। एवं भेदाविशेषे ऽपि आत्मनः पुण्यपापयोरेव धर्मधर्मिभावो नात्माकाशयोः पुण्याकाशयोर्वेति लेशमात्रमन्नोक्तं विस्तरस्तु क्षणभङ्भङ्गे भविष्यतीति। नानेकान्तादिति। वाद्यभिमतपरमाणुनित्यत्वग्राहिप्रमाणदार्ढ्येनानैकान्तिकत्वमुक्तं न तु बौद्धराद्धान्ते नित्यः परमाणुरिति। अत एवापरितोषेणान्यथासिद्धिमाह। चर्मणश्चानित्यत्वमिति। तद्वतां चोपलादीनामवस्थानादिति। नासति विनाशप्रत्यये विनाशे ऽस्ति किं चित्प्रमाणम्। उपलादिषु चावयवविभागविनाशाभ्यां प्राग् न विनाशो ऽनुभूयते क्षणभङ्गभङ्गश्च निषेत्स्यतइति भावः। आरब्धकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिका इति। (३५७।१५) अवयव्यारम्भकात्संयोगाद्भेद उक्तः। विक्रियायां च दृष्टान्ताभाव इति। धर्मोत्पादमन्तरेणाविनश्यतो धर्मोत्पादमन्तरेणाविनश्यतो धर्मिस्वरूपस्य विक्रियायामित्यर्थः। शङ्कते यद्येवमिति। यद्येवंभूतोप विकारः यादृशो घटादीनां श्यामतानिवृत्तौ लोहितोत्पादे विकारस्तादृशो नात्मन इति यदि शङ्कतइत्यर्थः। निराकरोति। आत्मन्यपीति। न बाह्येन्द्रियग्राह्य एव विकारो ऽपि तु धर्मान्तरोत्पादमात्रं तच्चात्मन्यप्यस्तीति ।। ५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६ ।। न का--त् (सू. ६)।। वैकल्यं वा प्रमापणं वेति। (३५८ । ८) यथा शरीरमुपघ्नन् हिनस्त्येवं चक्षुराद्युत्पाटयन् हिनस्त्येवेति। पृच्छति कुत एतदिति। स्वरूपतो हिंसासम्भवे भाक्ती हिंसा न युक्तेति वैनाशिकस्नयाभिसन्धिः। उत्तरं हिंसाफलोपभोगस्येति। वैनाशिकस्यापि विशरारूणां भावानां न स्वरूपहिंसा कारणजन्येति विलक्षणोत्पादो हिंसेति वक्तव्यं तत्र कारणव्यापारसम्भवात् तथा च तत्रापि हिंसाभाक्तीति भाक्तत्वस्योभयत्राप्यविशेषाद् यस्मिन्पक्षे कृतहानमकृताभ्यागमदोषो नास्ति स पक्षो ऽभ्युपेतव्यः। स च नित्यत्त्वपक्षः तस्मात्पारिशेष्यात्तत्सिद्धिरिति। ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां समवायः कर्तृत्वमिति। (३५९ । ३) उपायतद्व्यापाराणामनभिज्ञो हि चिकीर्षन्नपि न कर्ता एवमभिज्ञो ऽप्ययचिकीर्षन् तथा चिकीर्षन्नप्यलसतया अप्रयतमानो न कर्त्तेति। सुखःदुखसंवित्समवाय इति। स्वसुखःदुखेति द्रष्टव्यम्। अस्ति हि परकीयसुखदुःखसाक्षात्कारो योगिनां न चैते भोगिनः ।। ६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ७ ।। इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कुतः। सव्य--त् (सू. ७)।। तत्र मानसमनुव्यवसायलक्षणं प्रत्यभिज्ञानं भाष्यकारो दर्शयति। तमेवैतर्हीति। व्यवसायं बाह्येन्द्रियजं प्रत्यभिज्ञानमाह। स एवायमर्थ इति। अस्यैवपव चानुव्यवसायः पूर्वः ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ८ ।। तदेतच्चक्षुरैक्येनाक्षिपति। नैक--त् (सू. ८)।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ९ ।। समाधत्ते। एक--त्वम् (सू. ९)।।

विनाशाविनाशलक्षणविरुद्धधर्माध्यासान्नानात्वमित्यर्थः ।। ९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १० ।। आक्षेप्ता ऽऽह। अव तुः (सू. १०)।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ११ ।। समाधाता आह। दृष्टा--धः (सू. ११)।। तृतीयं व्याख्यानमाह। अथ वा एकविनाशस्यानियमादिति। एकत्वे चक्षुषो विनाशनियमो न स्यात्। सव्यस्यैव चक्षुषो न दक्षिणस्येति। एकत्वात्सव्यविनाशे दक्षिणस्यापि नाशप्रसङ्गात्। दृश्यते चायं नियमः। तस्माद् द्वावर्थौ पृथगावरणौ पृथगुपधातौ चेति। अपि च यदि चक्षुरेकं सव्येन नासावंशेनावपीडद्धृत;ितं ततोऽङ्गुल्या

ऽवपीडिद्भुत्ध्;तं यथैकं भिन्नभिवावभासयति। अवपीडद्भुत्ध्;नेनिवर्तमाने भिन्नावभासौ तावर्थौ संदधातीति। तथा नासावंशावपीडिद्भुत्ध्;तं भिन्नमिव दर्शयेत् तन्निवृत्तौ सन्दध्यादिवेत्याह। अवपीडद्भुत्ध्;वनाच्चैकस्य चक्षुष इति। रश्मिभेदाद्विषयसन्निकर्षस्य भेद इत्यर्थः। अङ्गुल्यवपीडिद्भुत्ध्;तेन चक्षुषां दृष्टान्तेन विरोधादित्यर्थः। एकविनाशेनेतरविनाशो वा दृष्टान्तः। तेन विरोधादिति।व स खलु दृश्यमानश्चैकान्तावधारणादतश्चेति दृष्टान्त इति सूत्रार्थः। तदेतत्प्रकरणं वार्त्तिककारो दूषयति। सिद्धत्वादनारम्भ इति। युक्तोऽन्यः समुच्चयः शास्त्रे। अयमभिसन्धिः। काणस्तथा न पश्यति पिहितैकलोचनो वा यथा ऽविकलेन्द्रियः। तत्र यदि सव्यदक्षिणाधिष्ठानभेदभिन्नं चक्षुर्न्न चैतद् द्वयमणुना मनसा युगपदधिष्ठातुं शक्यमित्यन्यतरदधिष्ठेयम्। तथा च सर्व एवैकैकेन पक्षुषा पश्यतीति पिहितैकलोचनेनातुल्योपलम्भः अविकलाक्षस्य स्यात्। न चैवमस्ति एकत्वे तु तदुभाभ्यामधिष्ठानाभ्यां विनिर्यत्क्व चिदपि मनसा ऽधिष्ठितमेवेत्यविकलाक्षस्य न विकलाक्षवदुपलम्भप्रसङ्गः। तस्मादेकमनेकाधिष्ठानं चक्षुरिति। प्रकरणविरोधश्चेन्द्रियपञ्चत्वादिति (३६०)। न चैतदेकस्मिन् शरीरे जात्यभिप्रायं प्राणादीनां व्यक्तीनां चतसृणां व्यक्त्यन्तरेण समभिव्याहारोपपत्तेर्न तु जात्या न हि भवति ब्राह्मणयुधिष्ठिरावागताविति किं तु ब्राह्मणराजन्याविति वा वशिष्ठयुधिष्ठिराविति वा। विनष्टे ऽप्येकस्मिन्नधिष्ठाने योऽविनष्टो ऽवशिष्यते तेन प्रत्ययमात्रं कारणस्येव भवति। न च नासावंशावपीडिद्भुत्ध्;तेन सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र द्विचन्द्रवद्विभ्रमप्रसङ्गः। आगन्तुकामवपीडद्भुत्ध्;नं भ्रमहेतुर्नौत्पत्तिकमिति कार्यदर्शनात्कल्प्यते ।। ११ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १२ ।। तदेवं प्रतिसन्धानद्वारेणात्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणयित्वा अनुमानमिदानीं प्रमाणयति। अनुमीयते चायमिति। (३६१ । १५) विप्रतिपन्नं हि प्रति यतिसन्धानमुक्तं परमार्थतस्तु अनुभवानुसारसार्गो ऽयमिति मन्तव्यम्।। इन्द्रि--त् (सू. १२)।। कस्य चिदम्लचिरबिल्वादेरनुभूतस्य तेन सहचरितं रूपं वा गन्धं वा ऽनुभवति। अथ तत्सहचरितं रसमनुस्मरति स्मृत्वा चेच्छति इच्छातो रसनेन्द्रियविकारो दन्तोदकसंप्लवलक्षणः प्रवर्तते तद्दर्शनाच्चास्येच्छानुमीयते इच्छया च स्मृतिः सेयं स्मृतिरसत्यात्मनि सर्वेन्द्रियविषयवेदिनि न भवितुमर्हतीति ।। १२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १३ ।। अस्याक्षेपसूत्रम्। न स्मृ--त् (सू. १३) ।। स्मृतिरात्मानं कारणत्वेनावगमपेत् विषयत्वेच वा। न तावत्कारणत्वेन तस्याः संस्कारकारणत्वात्। न विषयत्वेन स्मर्तव्यविषयत्वात्। स्मृताच्च तस्मादिन्द्रियान्तरविकारोत्पत्तिरित्यर्थः ।। १३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १२ ।। १३ ।। १४ ।। १५ ।। समाधत्तेः तदा--धः (सू. १४)।। असत्यात्मनि स्मृत्यनुत्पत्तिंदर्शयित्वा स्मर्तव्यार्थविषयैव स्मृतिर्नात्मविषयेति पूर्वपक्षिणो ऽवधारणं खण्डद्भुत्ध्;यति। अपरिसंख्यानाच्चस्मृतिविषयस्येति (सू. १५)।। मानसानुव्यवसायजनितसंस्कारकारणासु चतसृष्वपि स्मृतिषु नार्थमात्रं विषयो ऽपि तु ज्ञानज्ञातृज्ञेयानि सर्वएव विषयाः चतुर्षु वाक्येषु एकत्र ज्ञानं क्रिया कारकान्निष्कृष्टा यथा अमुष्मिन् मम ज्ञानमभूदिति अगृह्यमाणो ऽप्यर्थः स्मृतिसन्निधापनादमुष्मिन्नित्युच्यते कारकादनिष्कृष्टाप्येकत्र पूर्वापरीभूतभावनाप्रधाना ज्ञानक्रियागम्यते अज्ञासिषमहममुमर्थमिति। अन्यत्र तु ज्ञानभावने कारकादनिष्कृष्टे कतृप्रधाने यथा ज्ञातवानहममुमर्थमिति। अन्यत्र ज्ञानभावने कारकादनिष्कृष्टेकर्मप्रधाने यथा ऽसावर्थो मया ज्ञात इति। समानार्थमिति। ज्ञानज्ञेयज्ञातृप्रकाशनं समानमित्यर्थः। एवं तावदगृह्यमाणे ऽर्थे स्मृतिः प्रदर्शिता। अत प्रत्यक्षे ऽर्थे स्मृतिः प्रदर्श्यते। अथ प्रत्यक्षे ऽर्थ इति। स्मृतिरिति प्रत्यभिज्ञानमाह स्मृतिच्छायावाहित्वात्। अद्राक्षमिति। पूर्वार्थमर्थदर्शनं परामृषपि तेनार्थदर्शनानुभवः कल्प्यतामनुभवकल्पना तु कुतस्त्येत्यत आह। न खल्वसविदिते स्वे दर्शने इति। अपि त्वर्थदर्शनं तद्दर्शनं च संविदिते एवेत्यर्थः। कुत एतदित्यत आह। एतदद्राक्षमिति। यस्मादनुभवपुरस्क्षरं यदत्राद्राक्षमिति भवति नूनं तत्रानुभवप्रथा ऽप्यभूदिति कल्पनीयमित्यर्थः। इतो ऽपि न शरीरगुणः स्मृतिः बाल्ये अनुभूतस्य वार्धके स्मरणात्। अन्यद्धि बालशरीरमन्यच्च वृद्धशरीरमिति। आस्तां तावत्प्रत्यभिज्ञातं, सादृश्यमपि दुर्विज्ञानम्। न च परमाणूनां चैतन्यं, ते हि प्रत्येकं वा चेतयेरन् मिलिता वा। पूर्वस्मिन् कल्पे अनेकचैतन्ये एकस्मिन् शरीरे नैकमित्यनियमो भवेत्। न हि नानाचेतनानामैकमत्यनियमो दृष्टः मिलितानां तु चैतन्ये परमाणूनामावापोद्वापभेदेन मेलकस्पय नानात्वात्स एवान्योपलब्धस्यान्येन स्मृत्यभावप्रसङ्गः। तस्मान्न शरीराधारा चेतनेति। परेषां कारिकां दूषयति वार्तिककारः। एतेन न तच्चक्षुषि नोरूपइति प्रत्युक्तम्। (२६३ । ६) आत्मनः पारिशेष्यात्सिद्धेः

स्मृत्याधारत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः। यत्राधिकरणे तज्ज्ञानं निष्ठितं भवेन्न तदधिकरणमस्ति न च नास्तीति व्याहतम्। स्यादेतद् नायं विशेषप्रतिषेधो न चक्षुषि विज्ञानं न रूपइति, किं तु ये चक्षुराद्याश्रयं विज्ञानं मन्यन्ते तन्मतं प्रतिषिध्यते। आधारवत्तं तु न प्रतिषिद्धमप्रसक्तत्वादित्यत आह। कस्य वेति। अपि चैषा कारिका आत्माभावविवक्षया प्रयुक्ता आत्मसत्त्वमेव प्रतिपादयन्तो विवक्षितविरुद्धेत्याह। अयं च विज्ञानस्येति। तदेवं भाष्यमतेनेन्द्रियान्तरविकारादिति सूत्रं व्याख्याय वार्तिककारः स्वमतेन व्याचष्टे। अथ वैकस्येति। उक्तमेव प्रतिसंधानं पुननिन्द्रियान्तरविकारद्वारेण दर्शयति सूत्रं यथा च प्रतिसंधानं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तमात्मानं प्रतिपादयति तथा ऽध स्तादेव विवृतमित्याह। उक्तन्यायमिति ।। १२ ।। १३ ।। १४ ।। १५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १६ ।। १७ ।। मतिः स्मृत्यनुमानादिज्ञानम्। यद्यपि चेदं प्रातिस्विकसंस्कारादिकारणकं तथाप्यवश्यमेतेनेन्द्रियजेन भवितव्यं ज्ञानत्वाद्रूपादिज्ञानवदिति, तच्चेन्द्रियमसति चक्षुरादौ भावान्मतेश्चक्षुराद्यतिरिक्तं मन इत्युच्यते। ननु भवतु करणान्तरं मनः तत्तु कथमिन्द्रियान्तरसहकारि कथं चाणुपरिमाणमित्यत आह। तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गमिति ।। १६ ।। १७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १८ ।। वार्तिकं यदि सर्वं विज्ञानं समाधनमुच्यते मनस्यपीति। (३६४ । १७) न च तत्र मन एव करणमात्मनि वृत्तिविरोधादिति तदन्यस्य करणत्वे तज्ज्ञानायापीन्द्रियान्तरमुपासनीयमित्यनवस्था, अनिन्द्रियजत्वे तु मतावपि संस्काराद्येव कारणमस्तीति कृतं मनसेति भावः। परिहरति। ओमितीति। यथा कारणसत्तया कार्यं जनितं कारणं ज्ञायते एवं मनःसत्तया मनोलिङ्गज्ञानं जनितं मनो ज्ञापयति। तच्च लिङ्गजं मनोज्ञानं मनःसत्ताहेतुकम्। न च स्वात्मनि वृतिविरोधः न हि मनःसत्तायां मनःकरणं मनोज्ञाने वा मनोज्ञानं करणं येन स्वात्मनि वृत्तिविरोधः स्यात्। केवलं वा मनः स्वज्ञाने करणं येनैकत्र कर्मकरणत्वे स्याताम्। अपि तु मनोज्ञाने लिङ्गज्ञानसहितं मनः करणं तत्स्वरूपं तु लिङ्गज्ञानसाहित्यादिति न स्वात्मनि वृत्तिविरोधः। नाप्येकस्यव केवलस्य कर्मकरणभाव इति भावः। स्यादेतद् लिङ्गज्ञानसहितस्य मनसः करणत्वे मा भूदेकस्यैव कर्मकरणभावः स्वरूपेण कर्मत्वाद लिङ्गज्ञानसाहित्येन च करणत्वात्। यदा तु योगिना प्रत्यक्षेण मनो गृह्यते तदा कथमेकस्य कर्मकरणभाव इत्यत आह। यस्य तु मनः प्रत्यक्षमिति ।। १८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १९ ।। शास्त्रार्थभूताभ्युदयनिःश्रेयसोपयोगिनं परलोकं परिचिक्षिषुः परीक्षाहेतु भूतं संशयमाह। किं पुनरयमिति। (३६५ । ८) अत्र वार्त्तिककारः संशयं दूषयन् प्रकरणान्तरारम्भमाक्षिपति। एतस्मिन्नर्थ इति। देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभ्यो व्यतिरिक्तत्वामात्मनो दर्शयता बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकभेदे ऽपि चैकात्मप्रतिसंधानमर्थादुपपादयता शरीरनाशादूर्ध्वमात्मसद्भावो दर्शितः। तावता च नः प्रयोजनं तत्किमवशिष्यते यत्र संशयोयत्कृते च प्रकरणोत्थानमित्यर्थः। समाधते। नानारभ्यमिति। सिद्धेऽपि देहादिव्यतिरेके बाल्यादिषु चानुगमे किमयमात्मा आ शरीरोत्पत्तेरा च प्रायणाद्यावद्देहसंतानभावी आहो खिदुपरते ऽपि देहादिसंताने ऽनुवर्तत एवेत्येष विमर्षो ऽद्यापि न निराकृत इति तन्निरासायेदं प्रकरणमारभ्यत इत्यर्थः। भाष्यं देहभेदादिति। ल्यब्लोपे पञ्चमी। बाल्यकौमारयौवनवार्धकदेहभेदमभिसमीक्ष्नय प्रतिसंधानादस्यावस्थानं सिद्धमित्यर्थः। वार्त्तिकम्। अभिप्रेतविषयप्रार्थनप्राप्ताविति। अभिप्रेतविषयप्राप्ताविति वक्तव्ये प्रार्थनाग्रहणम् इष्यमाणतमत्वं सूचयति। नेष्यमाणप्राप्तौ इर्षोऽपि त्विष्यमाणतमप्राप्तौ तेनाभिप्रेतविषयस्य प्रार्थनायां सत्यां प्राप्तावित्यर्थः। हानानशक्यतेति। (३६६।१) विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति। अनिष्टो विषयो मरणादिस्तस्य साधनमहिव्नयाघ्रादिस्तस्योपनिपातः सन्निधानं तस्मिन्सति व्याघ्रादिजिहासोरशक्यहानमेतदिति बुद्धिर्भयं सा हि कस्यापि जनयति। इष्टविषयवियोगे सति तत्प्राप्त्यशक्यप्रार्थनो शोकः। तस्यैव पुरुषस्य यः प्राप्त्यशक्यः तत्र प्रार्थना शोकः य इष्टो विषयः प्राप्तुमशक्यस्तत्र प्रार्थना इदं मे उपपद्यतां भवत्विति इत्थंभूता चेयं प्रार्थपना न स्वरूपेण शोक इत्यत आह। इष्टविषयवियोगे सतीति। अनर्हणेनेति यावत्। तदयमर्थः। इष्टवियोगे तत्प्राप्त्यशक्यताज्ञानं शोक इति। अनर्हणेन प्राप्त्यशक्यताज्ञानं शोचतः सूचयति। प्रत्यक्षबुद्धिनिरोध इति। प्रत्यक्षग्रहणेन ग्रहणमात्रमुपलक्षयति। तदनुगृहीतः स्मृत्यनुगृहीतः। तदनुसंधानविषय इति। अनुसंधीयतइत्यनुसंधानं स्मृते यदनुसंधेयं तद्विषय इत्यर्थः। तथा ऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोरविशेष इत्यत आह। वर्तमानस्य विषयस्य दृश्यस्य तद्भावविषय इति। दृष्टो हि निरालम्बनो बालः स्खलन्मातुरङ्कात्पतनस्यानिष्टसाधनत्वमनुस्मृत्येदं च पतनमिति परामृष्य

तस्यानिष्टसाधनत्वमनुप्राय रुदन्मातुर्मङ्गल्यभुरः- सूत्रं विक्षिप्य हस्तौ वेपमान उपाददानः तस्यानया चेष्टवया भयशोकावनुमीयेते इत्यर्थः ।। १९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २० ।। दृष्टेन विशेषितत्वादिति। (३६७ । १४) दृष्टशब्देन विशेषितो व्यवस्थापितः कार्यकारणभावो न शक्यो व्युदसितुमित्यर्थः। अथात्मन उत्पत्तिनिरोधानुमानमिति। यद्विकारि तदुत्पत्तिनिरोधधर्मकं दृष्टं यथा पद्मं तथा चात्मा तस्मादनित्य इत्यर्थः। यदि धर्मोपजननमात्रं विकारः स आकाशादिष्वपीत्यनेकान्तः धर्म्मधर्मिणोश्च भेदान्न धर्मोपजननापायौ धर्मिणि युज्येते इति नानित्यत्वानुमानं विकारात्। अस्माकं स्वात्मनित्यत्वेऽनुमानमस्तीत्याशयेन नित्यत्वानुमान माह। तन्न युक्तमिति। सर्वदाऽमूर्तत्वादिति। घटादयो ऽप्येकस्मिन् क्षणेभवन्त्यमूर्ताः परिमाणविशेषो हि मूर्त्तिः न च द्रव्यसमानकालोत्पत्तिर्गुणानामिति तन्निवृत्त्यर्थ सर्वदेत्युक्तम् ।। २० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २१ ।। पञ्चात्मकानां पद्मादीनांव विकाराः पञ्चात्मकविकारा इति ।। २१ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २२ ।। सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थमिति। हर्षादिना सामान्यत इच्छामात्रमवगतं तद्विशेषस्तु स्तन्याभिलाषो रागश्चात्रोक्त इत्यर्थः ।। २२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २३ ।। अय--णम् (सू. २३) ।। न पूर्वाभ्यस्तनुबन्ध एव प्रवृत्तिकारणम्। अयसोऽयस्कान्तोपसपणे तदभावात्। यदि च बालकस्य पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धो भवेज्जात्यन्धबधिरादयस्तज्जन्मानुभूतान् गन्धस्पर्शान् जात्यन्तरानुभूतान् रूपस्पर्शादीनपि व्याचक्षीरन्नित्यभिप्रायः। विकल्प्य दूषयति। किमिदमिति। (३६९ । २) यौवनाद्यवस्थायां चेतनस्य प्रवृत्तिः क्षीरादौ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धहेतुका प्रतीतेति बाल्यावस्थायामपि चेतनस्य तद्धेतुकैव भवितुमर्हति तेन हेतुना चेतनप्रवृत्तेः स्वाभाविकसम्बन्धावगमाद् वढिद्धठुड़१४;ननेव धूमस्य। एवं व्यवस्थिते यत्र स्मृतेः कार्यं दृश्यते तन्मात्रविषयैव बालस्पय स्मृतिव्यमिति नान्यत्र। न च य एक स्मरति तेनापरमपि स्मर्तव्यमिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति येन जात्यन्धबधिरादयो रूपादिभेदान् व्याचक्षीरन् अदृष्टपरिपाकोद्बोधितस्य संस्कारस्य तन्नियमेन नियमोपपत्तेः। अद्यत्वऽपि चानुभूतेषु कस्य चिदेव स्मरत्यात्मा न सर्वस्येति ।। २३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २४ ।। भाष्य न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदिति। स्तन्याभिलाषो लिङ्गमस्य निमित्तान्तरस्य तत्तथोक्तम्। अन्यत्र लोष्टादौ लोष्टादेरिति यावत्। षष्ठीसप्तम्योरभेदार्थत्वात्। एतदुक्तं भवति लोष्टादेरन्यस्यायस्कान्तप्रवृत्त्यभावाद अयसश्च सनिमित्तमुपसर्पणमिति पूर्वं व्याख्यातम्। संप्रति त्वन्यथा व्याचष्टे अयसः खल्वपीति। निपातसमुदायः कल्पान्तरं द्योतयति ।। २४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २५ ।। पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनमिति। एकविषयः स्मृतिप्रवाहो विजातीयप्रत्ययासंभिन्नश्चिन्तनं, तच्चानुभवश्च पश्चाद्भवतीत्यनुचिन्तनं, न च तत्स्मृतिमन्तरेण भवति, न हि तत्र प्रवाहः प्रवाहिणं विनाऽस्ति तदेवानुचिन्तनं पूर्वानुभूतविषयप्रार्थनार्थः सङ्कल्पः प्रार्थना सङ्कल्पः स च पूर्वानुभूतविषय इत्यर्थः। अथास्मिन्नेवजन्मनि इन्द्रियजो विषयानुभवोऽन्वयव्यतिरेकावधारितेष्टोपायतासहाकरी कस्माद् रागहेतुर्न भवतीत्यत आह वार्तिक्वकारः। न विषयावगमासमर्थेष्विति। तदनेन पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनीति भाष्यं व्याख्यातम् ।। २५ ।। अत्रायमुदितानुवाद इति भाष्यम्। तस्यार्थः उदितमिदं चोद्यम् अयस्कान्तदृष्टान्तेन चोद्येन, तथाऽपि तस्यानुवादो निदर्शनार्थः। पूर्वमयस्कान्तो निदर्शनमिदानीं तु घटादीनामुत्पद्यमानानां रूपादयो निदर्शनमिति तदर्थमित्यर्थः। चोद्यस्योदितानुवादत्वात्परिहारोऽप्युदितानुवाद एवेति। तन्मयत्वाद्राग इति। (३७० । ३) अभ्युपेत्यादृष्टकारणत्वं रागादीनां परिहृतं परमार्थतस्तु तन्मयत्वाद्राग इत्यर्थः। स्यादेतद् यदि पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाद्रागादीनामुत्पादो हन्त मनुष्यजन्मानन्तरं प्राप्तकरभभावस्य मनुष्यजन्मोचितानां भावानामानन्तर्यात्तदनुरूपा एव रागादयो भवेयुर्न करभभावानुरूपाः करभजातेरस्य विजातीयजन्मसहस्रव्यवहितत्वादत आह। जातिविशेषाच्चेति। कर्मणः संस्कारोद्बोधकत्वात्करभजात्यर्थेन कर्मणा जन्मसहस्रव्यवहिताऽपि करभभावनोद्बोध्यते नानन्तराऽपि मनुष्यभावना प्रायणाभिभूतेतिभावः ।। २५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २६ ।। ननु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदिति साधनपक्षे मा भूदनैकान्तिकापादनपक्षे तु को दोष इत्यत आह वार्तिककारः। अनैकान्तिकपक्षे सूत्रं न कस्मात् नोक्तोत्तरत्वात्। उक्तोत्तरमेतद्यत इति ।। २६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २७ ।। अपि च मनुष्यत्वेन तुल्यत्वेऽपि प्रज्ञामेधाप्रकर्षनिकर्षभेददर्शनात् प्राग्भवीयाभ्यासकल्पना अद्यत्वेऽपि हि शास्त्राभ्यासस्तद्गोचरप्रज्ञामभिवर्धयन्नन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभूयते सो ऽयमिह जन्मन्यकृतशास्त्राभ्यासस्य

तद्विषयः प्रज्ञामेधातिशयः प्राग्भवीयाभ्यासातिशयं स्वकारणमवगमयति, जनस्य तिर्यगादिजातिशतव्यवधानपरिम्लानप्राग्भवीयसंस्कारस्य प्रज्ञामेधानिकर्ष इति कल्पनीयं तस्मान्नित्यस्यात्मनः कर्माविद्यानिबन्धनोऽनादिरेषोऽ नेकविधशरीरपरिग्रहपरित्यागप्रवाहोऽपवर्गान्त इति सिद्धम् ।। २७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। २८ ।। २९ ।। ३० ।। ३१ ।। ३२ ।। आत्मानन्तरमुद्दिष्टं शरीरं परीचिक्षिषमाणोऽवान्तरसङ्गतिमाह भाष्यकारः अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तम्। परीक्षोपयोगिनिर्वेदसाधनत्वमाह। स्वकृतकर्मेति। परीक्षापूर्वरूपं संशयमाह। किं घ्राणादिवदिति। एकद्वित्रिचतुः पञ्चप्रकृतिकतामास्थिषत शरीरस्य वादिनः सोऽयं संख्याविकल्पः। अत्र वार्तिककारः स्वातन्त्रयेण शरीरपरीक्षायां सङ्गतिमाह। आत्मानन्तरमिति। भाष्यमतेन सङ्गतिमाह। अथ वेति। अवान्तरसङ्गतेस्तात्पर्यमाह तस्मिन् परीक्ष्यमाणइति। मानुषं शरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणुवदिति। न कारणं कार्यस्यात्मा तत्कथमेकात्मकमित्यत आह। एकात्मकमित्येकस्वभावं स्वो भावो भवितृणां जातिः एकजातीयसमवायिकारणत्वे हि तत्त्देकजातीयं स्याद् नान्यथेत्यर्थः। परोक्तान् हेतूनन्यथासिद्धयिष्यप्रथमं तावत्सुहृद्भावेनाह नन्विदमबादिश्रिनरिति। (३७१ । ३) परोक्तसाधनमन्यथासिद्धमुक्त्वा बाधकमुक्तं भाष्यकृता तदनुभाष्य वार्तिककारो व्याचष्टे। तदिदमनेकप्रकृतीति। पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात्। अयमभिसन्धिः पृथिव्याप्यपरमाणू तावन्नैकं द्व्यणुकमारब्धुमर्हतः तयो रूपरसस्पर्शवत्त्वेन तदारम्भसम्भवेऽपि गन्धवत्त्वाभावप्रसङ्गात्। एवं पार्थिवाणुसमवेतस्य गन्धस्यैकत्वेनानारम्भकत्वात्। नापि पार्थिवरमाणुद्वयमेकश्चपाथसीयः परमाणुरित्यणूनामारम्भकत्वे गन्धवत्त्वोपपत्तिरिति साम्प्रतम्। परमाणूनां बहूनामनारम्भकत्वात्। तथा हि त्रयःप परमाणवो न कार्यद्रव्यमारभन्ते परमाणुत्वे सति बहुत्वसंख्यायुक्तत्वाद् घटोपगृहीतपरमाणुप्रचयवत्। आरम्भकत्वे तेषां घटोपगृहीतानां कपालशर्कराचूर्णक्रमो घटनाशे नोपलभ्येत व्द्यणुके च विजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे तेनैव दृष्टान्तेनान्यत्रापि विजातीयेनारम्भो निषेध्यः। एतेन पार्थिवावयवानां महतां पाथसीयैरवयवैः शरीरारम्भः प्रत्युक्तः विजतीयानामनारम्भकत्वस्य दृष्टान्तधर्मिणि विनिश्चयादिति। तदनेन वार्तिककृता षड्ढिद्धुत्थ्वशतिकल्पा निराकृता इति। यदि पुनरेकैकं कारणं स्यात् ततः किं भवेदित्यत आह। एककारणत्वे त्विति। (३७२ । ६) नित्यं निरपेक्षमेकं कारणमिति सततोत्पत्तिः कार्यस्य भवेत्। कारणविनाशात्तद्विभागाद्वा द्रव्यं विनश्यति न चैकस्य कारणस्य नित्यस्य विनाशोऽस्ति। न च बिभागः तस्य सद्वितीयवस्त्वाश्रयत्वात्। एकस्य च द्वितीयाभावात्। विनाशकारणाभापवात्कृतकनित्यत्वप्रसङ्गरूपमसहायमेकमवयविनि न रूपमारभतइति नीरूपो ऽवयवी तथा च रूपसंस्काराभावेनावयवी नोपलभ्येतेत्यर्थः। स्मृतिरुत्पत्तिरित्यर्थः। न्यायसिद्धमर्थं श्रुतिरूपोद्बलयति न पुनरस्य प्रापिका सांख्यराद्धान्ताबलम्बनेनाप्यस्याः कथं चिदुपपत्तेः ।। २८ ।। २९ ।। ३० ।। ३१ ।। ३२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३३ ।। उद्देशक्रमानुरोधाच्छरीरानन्तरमिन्द्रियाणां परीक्षां प्रतिजानीते भाष्यकारः। अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमणेति। तत्र परीक्षापूर्वरूपं संशयमाह। किमाव्यक्तिकानि आहो स्विद्भौतिकानीति। उपलक्षणं चैतत्। यदाऽपि भौतिकानि तदापि किं कृष्णसारं यदेतदुपलभ्यते तदेवेन्द्रियम् आहो तदधिष्ठानं तैजसमित्यपि संशयो द्रष्टव्यः। विप्रतिपत्तेः संशयः। तत्र पूर्वः सांख्यनैयायिकयोर्विप्रतिपत्तेः। उत्तरस्तु सौगतनैयायिकयोरिति। आव्यक्तिकत्वमाहङ्कारिकत्वं द्रष्टव्यम्। अहङ्काराद्धि बुद्धिविकाराद्वैकारिकापदेकादशेन्द्रियाणि जायन्तइतिि हि सांख्याः आव्यक्तिकत्वं त्वव्यक्तस्य मूलकारणत्वादुक्तम्। विप्रतिपत्तिबीजं पृच्छति। कुतः संशय इति विप्रतिपत्तिमाह कारणे कार्योपचारात्। उत्तरं कृष्णसारे सतीति। कृष्णसारे सत्युपलम्भात् कृष्णसारमेव चक्षुरिति बौद्धाः। व्यतिरिच्य चोपलम्भात् तदतिरिक्तं तच्चाहङ्कारिकम्। अहङ्कारस्यप विभुत्वेनाप्रतिधातात्। भौतिकत्वे काचाभ्रपटलादिभिर्भौतिकैः प्रतिघातप्रसङ्गादिति सांख्याः ।। ३३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३४ ।। तत्र सांख्यमुत्थाप्य बौद्धपक्षं दूषयति। अभौतिकानीति। कृष्णसाराधिकग्रहणे विवक्षिते ऽर्थग्रहणं संपातायातं न तु तदत्र विवक्षितम् असाधकत्वादिति। धाना अङ्कुरः ।। ३४ ।। नैयायिकः सांख्यं दूषयति ।। रश्म्यणम् (सू० ३५)।। आहंकारिकत्वे चक्षुर्न प्रतिहन्यते यदि तत् काचाभ्रपटलान्तरितप्रकाशवत् कुडड्यत्थ्यान्तरितमपि प्रकाशयेत्। न

चैवमस्ति, तस्मात्कृष्णसाराधिष्ठानं तेज एव भौतिक्रं प्राप्य गृढद्धठुड़१४;णाति कुडड्डुत्थ्;च्चान्तरितं त्वर्थमप्राप्तं न गृढद्धठुड़१४;णाति। काचाभ्रपटलान्तरिते तु वक्ष्यति। वार्तिकं किमाव्यक्तिकानि (३७३ । १) तस्य व्याख्यानमाहंकारिकाणीति। न प्रदीपादिभिरनेकान्तादिति। वर्तिदेशस्येन पिण्डिड्डुत्थ्;तेन तेजसा प्रदीपेनानेकान्तात्। प्रभा हि विसारिणी तमर्वं प्राप्य प्रकाशयतिं न तु प्रदीप इत्यर्थः। विषयीभावादिति चेदिति। उत्पादविशेष एव स तादृक् चक्षुरर्थक्षणयोर्यतो ऽप्राप्तयोरपि विषयविषयिभावाद्वेद्यवेदकत्वं, न चायं व्यवहितविप्रकृष्टयोरिति न तयोर्वेद्यवेदक भाव इत्यर्थः। निराकरोति नोक्तोत्तरत्वात्। स एवार्थो विप्रकष्टो न विषयः सन्निकृष्टश्च विषय इत्येकस्य विषयीभावस्तदभावश्चायुक्तः क्षणभङ्गश्च निषेत्स्यत इति भावः ।। ३४ ।। अभौतिकत्वं तु व्ययापकत्वादिति। (३७४ । २) तद्यथा विज्ञानाद्यभौतिकं महच्चाणु च गृढद्धठुड़१४;णातीत्यर्थः। एकदेशिमतेन दूषणमाह। न भौमिकेषु प्रदीपादिष्विति। ननु बुद्धिर्यदि महदण्वोः प्रकाशनं तत् किमिदानीं सर्वस्यैवाप्रकाशनमित्यत आह। अवधापरितस्यत्वर्थस्येति। नच हानोपादानोपेक्षाबुद्धयोऽण्व्यो महत्यो वेति भावः। पूर्वपक्ष्याह नेन्द्रिये ऽपि समानत्वादिति। तदेवमेकदेशिनो ऽसाधारणत्वापादने पूर्वपक्षिणापव दूषिते सिद्धान्त्याह। अभूतात्मकं व्यापकं चेति। सांख्यः शङ्कते। वृत्तिरिति। इन्द्रयाणां वृत्तयो ज्ञानहेतवः प्रतिषिध्यन्तइत्यर्थः। युगपदनेकग्रहणप्रसङ्गाच्चेति। यद्यपि सांख्यीयराद्धान्ते दीर्घां शष्कुलीं भक्षयतो गुगपदनेकज्ञानोत्पत्तिरभिमता तथाऽ पि क्वचित् क्रमोऽपि दृश्यते स न स्याद् वृत्तिमतो ऽवस्थाने तदभिन्ना वृत्तिरप्यवतिष्ठतइति तन्मात्राधीनोत्पत्तीनां विज्ञानानां क्रमो न स्यादिति भावः। उभयं नेष्यतइति। (३७६ । ४) वृत्तिभ्योऽनन्यत्वं वृत्तिमतो नेष्यते नापि वृत्तीनामनन्यत्वं वृत्तिमत इत्यर्थः ।। ३४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३५ ।। भूयोऽवयवसन्निकर्षानुग्रह इति। इन्द्रियावयवानामर्थावयवैः इन्द्रियावयवानामर्थेन अर्थावयवानामिन्द्रियेण इन्द्रियस्यार्थेनेति ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३६ ।। तदनुपलब्धेरिति। नोपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानं शक्यमनुमातुं नरविषाणादीनामप्यनुमानप्रसङ्गादित्यर्थः ।। ३६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३७ ।। परिहारः नानुमीयमानस्येति। सत्यमनुपलब्धिनलक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानं न शक्यमनुमातुं न तु महत्त्वाद्येवोपलक्षणप्राप्तेरपि तु रूपविशेषोऽपि। न चासौ विशेष उद्भवसमाख्यातः कृष्णसाराधिष्ठानस्पय चक्षुषोऽस्तीत्यर्थः। आचार्यदेशीयानां मतमाह। अपरेत्विति। (३७६ । १६) दूषयति। एवं तर्हीदमिति। यत्रोपलब्धिस्तत्रैतदिति सूत्रार्थः। ततो महत्त्वादिषु मध्ये यत्किं चिदेकं वक्तव्यं सूत्रकारेण यत्रोपलब्धिस्तत्रैतदित्यकस्मादेव सिद्धेरनेकोपादानवैयर्थ्यं तस्मात्सम्भावनायोग्यताभि◌धानपदं सूत्रम् ।। ३७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ३८ ।। ३९ ।। ननु यथाश्रुतं महत्त्वाद्युपलब्धिकारणमस्ति चाक्षुषस्य रश्मेरिति कस्मादयं नोपलभ्यत इत्यत आह। द्रव्यगुणधर्मेति ।। ३८ ।। ३९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ४० ।। ४१ ।। ४२ ।। अनेकरश्मिसन्निधाने स्पर्शस्योद्भूतौ सत्यां द्रव्यं दह्येत रूपोद्भूतौ सत्यां व्यवहितत्वादादौ निपतितेन चक्षुरन्तरेण द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवितव्यम्। शङ्कते अथानेकेति। (३७९ । ९) नानानयनावयवैरेकोऽसौ नयनावयव्यारभ्यतइत्यर्थः। निराकरोति एवं सतीति। नानानयनावयवैरारब्ध एकोऽसौ नयनावयवी समग्रासमग्रचक्षुःपुरुषसाधारण इत्युपलब्धिस्तुल्या स्यादित्यर्थः ।। ४० ।। ४१ ।। ४२ ।। न हि यद्यस्याभिभावकं तत्तस्य व्यञ्जकमिति। (३८० । १७) रात्रौ यद् लोष्टतेजसो ऽभिभावकं दिवा कथं तदेवास्य व्यञ्जकं येन तदभावाद्रात्रौ लोष्टतेजो नोपलभ्येत इत्यर्थः। अपिशब्दाद्गम्यत इति। न रात्रावपीति सूत्रगतादित्यर्थः ।। ४३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ४४ ।। सोऽयं चक्षुषो रश्मिः किमभावान्नोपलभ्यते किं वा ऽनुद्भूतेरत्राह भाष्यकारः उपपन्नरूपा चेयमनभिव्यक्तितोऽ नुपलब्धिरिति योजना। अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतेरित्यर्थः। अत्र हेतुर्बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेः विषयश्च स्वंरूपमात्मनोऽन्यच्च। एतदुक्तं भवति यदुपलब्धौ बाह्यप्रकाशमनुग्राहकमपेक्षते तस्यानुद्भूतेरेवानुपलब्धिर्न त्वभिभूतेः यथा हेमन्ते विषक्तावयवस्याप्यस्य द्रव्यस्य। आप्यं हि द्रव्यं विषक्तावयवं स्वविषयोपलब्धौ बाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षमाणं दृष्टं चक्षुरपि च विषयोपलब्धौ बाह्यप्रकाशमपेक्षते निरालोकेतस्याप्रवृत्तेः। तस्माद्विषयोपलब्धौ बाह्यप्रकाशापेक्षत्वात्तदनुद्भूत्या न प्रतीयते न पुनरभिभूत्येति सिद्धं प्रकृतम्। तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे। तस्य विद्यमानस्येति ।। ४४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ४५ ।। कस्मात्पुनर्नायनस्येति। अत्रोत्तरम्। अश्रि--त्

(सू० ४५)।। अभिभवनीयस्य रूपमाह। यदुद्भूतरूपमिति। (३८१ । ७) तद्वैधर्म्यमनुद्भूतरूपस्याह। अनुद्भूतरूपश्चेति। अनुद्भूतरूपस्याभिभवाभावे निदर्शनमाह। यदनुद्भूतरूपमिति। बाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षस्य चाभिभवाभावे निदर्शनमाह। यच्च बाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षमिति। कृष्णसारं रश्मिमदित्युच्यमाने प्रसन्नान्धस्यापि कृष्णसारं रश्मिमत्साध्येत तथा चापसिद्धान्त इत्यत आह। विप्रतिपत्तिविषय इति। तेन विप्रतिपतिविषयः कृष्णसारं रूपं च रश्मिमदिति साध्यनिर्देशः। उपलब्धौ निमित्तत्त्वादित्युच्माने गन्धादिभिरनैकान्तिकं स्यादत उक्तं रूपोलब्धाविति। रूपसाक्षात्कार इत्यर्थः। तथाऽपि सन्निकर्षादिभिरनैकान्तिकमत उक्तं द्रव्यत्वे सतीति। तथाऽपि मनसाऽनैकान्तिकमत उक्तं नियतस्पय साधनाङ्गस्येति। असाधारणस्य साधनाङ्गत्वे सतीति। मनसस्तु साधारणस्य साधनाङ्गस्य रूपोपलब्धौ निमित्तत्वम्। साधनं समुदायस्तदङ्गमवयवः। अथ वेति। द्रव्यत्वे सति नियतत्वे चार्थप्रकाशकत्वादित्युच्यमाने घ्राणादिभिरनैकान्तिकं स्यादत उक्तं स्फटिकादिव्यवहितेति ।। ४५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ४६ ।। ४७ ।। ४८ ।। मानुषं चक्षूरश्मिमदिति। रूपाद्युपलब्धिनिमित्तत्वादिति सावधारणं रूपादीनामेवेति। तेन न मनसा ऽनैकान्तः। तथाऽपि सन्निकर्षेणानैकान्त इत्यत उक्तमप्राप्तिस्वभावत्व इति। इतश्च भौतिकानीन्द्रियाणि चक्षूरसनत्वग्घ्राणानीत्यर्थः। तथाऽपि श्रोत्रस्य रूपं न ज्ञायते कीदृशं तदित्यत आह। भूतं श्रोत्रम्। (३८२ । ३) अर्थप्रकाशकत्वादित्युच्यमाने मनसाऽनैकान्तिकमत आह प्राप्तेति। न हि रूपादिभिः सहास्ति मनसः प्राप्तिस्तथाऽपि मनस्येवायैकान्तः आन्तरं हि दुःखादि मनः प्राप्य प्रकाशयत्यत आह बाह्येति। तथाऽपि सन्निकर्षादृष्टादिभिरनैकान्तोऽत आह। द्रव्यत्वे सतीति। शङ्काभाष्यं जातिभेदवदन्द्रियभेद इति चेत्। निराकरोति धर्मभेदमात्रं चानुपपन्नम्। वृषदंशनयनस्य रश्मिमत्वं मानुषनयनस्य तु न तत्त्वमिति योऽयं धर्मभेदः स एव मात्रं तच्चानुपपन्नम्। चोऽवधारणे भिन्नक्रमः। अनुपपन्नमेवेति योजना। कुतोऽनुपपन्नमित्यत्र हेतुमाह आवरणस्येति। तथा हि धूमवत्वं पर्वते रसवत्यां चान्यत् तथाऽप्येष विशेषोऽस्याग्निमत्त्वानग्नित्वे प्रत्यप्रयोजकः। एवं बिडडुत्क्कालत्वमनुष्यत्वे अप्रयोजके इत्यर्थः ।। ४६ ।। ४७ ।। ४८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ४९ ।। सो ऽप्रतिहन्यमान इति। स रश्मिरप्रतिहन्यमानः काचेन काचं व्यतिभिद्यार्थेन सम्बध्यते काचान्तर्गतेन ।। ४९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५० ।। ५१ ।। वार्तिकम् अव्यूह्यमानावयवद्रव्यानुप्रवेश इति। (३८३। १०) यस्य द्रव्यस्य भर्जनकपालादेरवयवा न व्यूह्यन्ते पूर्वोत्पन्नद्रव्यारम्भकसंयोगनाशेन द्रव्यान्तरजनकसंयोगोत्पादनं व्यूहनं तन्न क्रियन्ते तस्य द्रव्यस्य भर्जनकपालादेरव्यूह्यमानस्यावयवव्यूहनमवयविनोऽपीति अव्यूह्यमानस्येत्युक्तम्। तस्य भर्जनकपालादेरन्तरावयवैर्योऽभिसम्बन्धो वढद्धठुड़१४;नेः सोऽप्रतिघातः। एतदुक्तं भवति सान्तरत्वादवयविद्रव्याणां तदविनाशेनाग्नेर्यो ऽनुप्रवेशः सोऽप्रतिघात इति। प्रवेशेऽप्रतिघातमुक्त्वा निःसरणै ऽप्यविघातमाह। अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्य मधूदकादेर्बहिरवस्थितहस्तादिप्राप्तिः तस्य कीदृशस्य बहिरित्यत आह। अव्यूह्यमानावयवस्य शलाकादेस्तस्य बहिरिति ।। ५० ।। ५१ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५२ ।। ५३ ।। द्रव्यान्तरासंपृक्तद्रव्यसमवायः स्वच्छतेत्यर्थः। प्रसङ्गात्प्रतिबिम्बभ्रमोत्पादक्रममाह। आदर्शादिष्विति। (३८४ । १०) यदभिमुखमग्रमिति। द्रष्टुः पुरुषस्याभिमुखं नयनरश्मेः परावृत्तस्याग्रं तदभिमुखं मुखादि पश्यति। सारूप्यनिबन्धनत्वाद्विभ्रमाणां सारूप्यमिहाप्याह। यथा ऽग्रतो ऽवस्थितस्य पुरुषस्य मुखं लोचनरोचिरप्रश्मिसम्बन्धभिमुखमेवमेतदिति। नन्वादर्शप्रतिहतश्चेद् नयनरश्मिः परावृत्तः कथं पश्चादभिमुखविभ्रमहेतुः हन्त भोः पातमात्रादादर्शज्ञानेन भवितव्यं पश्चात्प्रतिम्बिविभ्रमेण, न चैवमस्ति यौगपद्यप्रतिभासादित्यत आह। आदर्शेति। कुतस्तर्हि मणिकृपाणादेर्दर्पणतलेषु नानानिर्भासः प्रतिबिम्बावभास इत्यत आह आदर्शरूपानुग्रहादिति ।। ५२ ।। ५३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५४ ।। संप्रति तेषामेवेन्द्रियाणामेकानेकत्वे परीचिक्षिषुः संदिग्धे। अथापि खल्वेकमिति। प्रश्नपूर्वकं सूत्रमवतारयति। कुतः संशयः ।। स्थाना--यः (सू. ५४)।। तत्र के चिदिदं सूत्रं भाष्यमतानपेक्षं यथाश्रुति व्याचक्षते। तद्दूषणपुरःसरं भाष्यव्याख्यानं गृहीतु यथाश्रुति व्याख्यानं परेषां सूत्रपाठपूर्वकमुपन्यस्यति। एके त्विति। (३८५ । १३) अनुपपन्नरूपश्चायमिति। अत्र हि यथाश्रुति स्थानान्यत्व इति नियित्तसप्तम्या नानात्वस्य बीजं स्थानान्यत्त्वमुक्तं न त्वेकत्वस्येति। एकत्वस्य तु बीजं नानास्थानत्वं यथोक्तम्।

अवयविनानास्थानत्वादिति। अवयवीत्येकत्वमुपलक्षयति। स्थानान्यत्वं च स्थानस्यान्यत्वमुच्यते। नानास्थानत्वं च नानास्थानानि यस्येत्यन्यपदार्थः स्थानान्यत्वादन्यः न तु धर्मद्वयं
साक्षात्संशयकारणमित्येकतरस्यैकानेकसाधारण्यं वाच्यम्। तत्र यदि तावदेवं क्रियते संशयः स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति। यदा सूत्रार्थालोचनेनैकत्वे स्थानान्यत्वस्यादर्शनान्न समानधर्मः सूत्रं खल्वेकत्वे नानास्थानत्वमाह न स्थानान्यत्वम्। अनेकत्वमात्रे हि तदुक्तं सूत्रकारेण स्थानान्यत्वे नानात्वादिति। अथ नानास्थानत्वे सत्येकत्वानेकत्वदर्शनात्संशय इति एतद् दूषयति। तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न किं चिद् दृष्टं सूत्रम्। अवयविनानास्थानत्वादिति सूत्रं नानास्थानत्वेनैकत्वमाह न तु नानात्वमपि यत्पुनर्घटाद्यनेकं न तन्नानास्थानमुक्तं सूत्रकृता। अपि तु स्थानान्यत्वं सूत्रकृतोक्तं स्थानान्यत्वे नानात्वादित्यनेन दूषणभुपंसहरति। सो यं संशय उभयथा ऽनुपपन्न इन्द्रियेषु यथाश्रुतसूत्रपरिग्रहेण उभयथा स्थानान्यत्वेन नानास्थानत्वेन चेत्यर्थः। तदेवं परव्याख्यानं दषयित्वा भाष्यकारीयस्य व्याख्यानस्य युक्तत्वमाह स्थानेषु तु युक्तः। स्थानेष्वितिनिमित्तसप्तमी नानास्थानत्वनिमित्त इन्द्रियेष्वेकत्वानेकत्वसंशयो युक्तः नानास्थानं खल्वेकमवयविद्रव्यं दृष्टमनेकं च भिन्नभाजनगतं फलमिति। इन्द्रियविषयं नानास्थानत्वनिमित्तकं संशयमाह। किं नानास्थानानीन्द्रियाणि उत नानास्थानमेकमिन्द्रियमिति। तदिदमुक्तं भाष्यकारेण बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च सन्नेको ऽवयवी च। तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति। सूत्रेऽपि स्थानान्यत्वे इत्यनेन नानास्थानत्वमेवोपलक्षणीयमित्यविरोधः। यथाश्रुतस्तु न सूत्रार्थ इत्याह। इन्द्रियेषु तु न स्थाननानात्वात्सम्भवति। न च नानास्थानत्वादिति। (३८६ । १) किं त्विन्द्रियविषयो नानास्थानत्वादेव संशयो भाष्यकारीयः साधीयानित्यर्थः। तदेवं परोक्तं संशयबीजं दूषयित्वा भाष्यकारीयं संशयबीजं दर्शयित्वा वार्त्तिककारः स्वातन्त्र्येण संशयबीजमाह। शरीरव्यतिरेकित्वात्सत्त्वाच्च संशय इति ।। ५४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५५ ।। पूर्वपक्षं गृढद्धठुड़१४;णाति। त्वग--त् (सू० ५५)।। कः पुनरव्यतिरेक इति। घटादिप्राप्तं चक्षस्त्वचो व्यतिरिच्यतएवेति भावः। उत्तरम्। सर्वाधिष्ठानसम्बन्ध इति। सौत्रस्याव्यतिरेकशब्दस्य व्याख्यानान्तरमाह। सति भावो वेति। तदनेन यस्यां च सत्यामिति भाष्यं व्याख्यातम्। चो विकल्पार्थः। सिद्धान्तभाष्यं नेन्द्रियेति। लोकविरोध इति। लोक्यते ज्ञायतेऽनेनेति लोकः प्रमाणं तद्विरोध इत्यर्थः। अनेकेन चानिन्द्रियेणेति। शरीरं पार्थिवं भूतान्तरसम्पृक्तं च तदिन्द्रियाधिष्ठानानि शरीरावयवभूतानि पृथिव्यादिना व्याप्तानीत्यनेकान्तः। न व्याघातादिति। परदोषोद्भावनपंर न
पुनरत्वगवयवत्वमिन्द्रियान्तराणामभिमतमिति ।। ५५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५६ ।। एवं भाष्यकारीयसिद्धान्तमुतत्वा सौत्रसिद्धान्तमाह। सूत्रेण चाभिसम्बन्धः सिद्धान्तस्य ।। (३८७ । ८) न यु--ब्धेः (सू० ५३)।। नैतदस्त्येकमिन्द्रियमिति। कस्याद् ? युगपदर्थानुपलब्धेरिति। तदेतत्सूत्रं भाष्यदृष्ट्या व्याचष्टे वार्त्तिककारः। यस्यैकमिन्द्रियमिति। तद्वेतव्याख्यानं दूषयति। नैकेन्द्रियग्राह्याणामिति। भाष्यव्याख्यानं दूषयित्वा सूत्रमन्यथा व्याख्यातुं भूमिरचनां करोति। एवं ब्रुवाण एकेन्द्रियवादीति ।। (३८८ । ५) सामि--अर्धम्। एकमपीन्द्रियमर्धं प्राप्य गृढद्धठुड़१४;णाति अप्राप्तं चार्धमेकदेश इति यावत्। करणधर्ममतिक्रामन्तं प्रति युगपदुपलब्धिप्रसङ्गो दूषणमित्यर्थः ।। ५६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५७ ।। एकत्वप्रतिषेधादेव पारिशेष्यान्नानात्वं सेत्स्यतीत्यत आह नासाधना क्रियेति। (३८९ । ७) एकत्वं च कथमिति। न शक्यः पक्षो दूषयितुमित्युक्तम्। पृच्छति। कथं तर्हीति। उत्तरम्। प्रतिषेधाच्चानन्तरमिति। यद्यप्यनन्तरशब्दप्रयोगे पञ्चमी न स्मर्यते तथा ऽप्यन्यशब्दस्याध्याहारेण पञ्चमी व्याख्येया। अनन्तरं प्रतिषेधादन्यः स्थापनाहेतुरिति योजना। अथ वेति। व्यतिरेकी हेतुर्द्वयोर्विरुद्धयोरेकतरनिषेधेनैकत(नीं)रं व्यवस्थापयति। यथा नैरात्म्यनिषेधेन जीवच्छरीरस्पय सात्मकत्वमिति ।। ५७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५८ ।। इन्द्रि-- (सू. ५८)।। सूत्रमाक्षिपति। इदं तु सूत्रमिति। एष न्यायो मया वाचो भङ्ग्या सूत्रित इत्यर्थः ।। ५८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ५९ ।। पूर्वपक्षिणः सूत्रम्। न त--त् (सू. ५९)।। पूर्वपक्षमाक्षिपति न विरोधादिति। पूर्वपक्षिणः समाधानं नासाधनादिति ।। ५९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६० ।। ६१ ।। ६२ ।। सिद्धान्तः--- गन्ध--धः (सू. ६०) ।। ६१ ।। यस्याधिष्ठानं भिन्नमिति। (३९१ । १०) भिन्नं नियतम्। एतदुक्तं भवति रूपव्यञ्जकस्य कृष्णसारमेवाधिष्टानं न कर्णशष्कुल्यादि एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

यस्य पुनः सिद्धान्तिनो ऽधिष्ठानाभेदस्तथा च तदधिष्ठानस्येन्द्रियस्यापि भेदः तस्यैकाधिष्ठानविनाशेन तद्गतस्येन्द्रियस्य विनाशेऽप्यधिष्ठानान्तराश्रितस्येन्द्रियान्तरस्यावस्थानमिति नैकाधिष्ठाननाशे सर्वाधिष्ठाननाशात्सर्वेन्द्रियनाशलक्षणः तथैकाधिष्ठानावस्थाने सर्वेन्द्रियावस्थानलक्षणो दोष इति। इष्टानिष्टोपेक्षणीय इति। उपेक्षणीयस्यापि पुरुषार्थत्वं भवति केन चित्प्रकारेण, यदि हि तत्र पुरुषः प्रवर्तते ततो निष्फले कर्मणि प्रवृत्तः पुरुषस्तप्येत। दुःखं कर्मेत्यनु भवो लोकस्य, उपेक्षणीयत्वे तु तत्र तस्य भवति ।। ६० ।। ६१ ।। ६२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६२ ।। तत्र पार्थिवं घ्राणं रूपरसगन्धस्पर्शेषु नियमेन गन्धस्य व्यञ्जकत्वाद् बाह्यपार्थिववदिति। यथा हि मृगमदगन्धव्यञ्जकाः कुक्कुटोच्चारादयः पार्थिवा इत्यर्थः। न चातपेनानेकान्तः। न ह्यतपो गन्धव्यञ्जको ऽपि तु जलाभिभूतो गन्धो द्रव्याणांव नोपलभ्यते केवलं जलमातयो ऽपनयति न तु गन्धं द्रव्यस्याभिव्यनक्ति तस्मान्नानेकान्तः। एवं रसनमिन्द्रियमाप्यं गन्धादिषु मध्ये नियमेन रसस्य व्यञ्जकत्वाद् दन्तान्तरस्यन्दमानोदकविन्दुवत्। न खलु विशुष्यदास्यो मोदकादिरसमनुभवति। एवं तैजसं चक्षुः गन्धादिषु मध्ये नियमेन रूपस्य व्यञ्जकत्वात् प्रदीपादिवत्। एवं वायवीयं त्वगिन्द्रियं गन्धादिषु मध्ये स्पर्शस्यव व्यञ्जकत्वात् स्वेदोदबिन्दुशतिस्पर्शव्यञ्जकव्यजनपचनवत्। नियमग्रहणं मनोनिवृत्त्यर्थम्। मध्यइति चावधारणसिद्ध्यर्थम्। अन्यथा घ्राणादीनां गन्धत्वादिव्यञ्जकत्वेनावधारणं न स्यात्। तदेतदाह। एवं शेषेष्विति। (३९२ । १९) एवं चेन्द्रियपञ्चत्वेन हस्तपायूपस्थवाचामिन्द्रियत्वनिषेधो ऽपि सूचित इन्द्रियलक्षणविरहात्। यच्छरीरसंयुक्तं संस्कार(क)दोषव्यतिरिक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति हीन्द्रियलक्षणं, न चैतदस्ति हस्तादिषु। तज् ज्ञानेन्द्रियाणां लक्षणमिमानि कर्मेन्द्रियाणीति चेत्। हन्तैनषामिन्द्रियत्वलक्षणान्तरं वक्तव्यम्। शरीराश्रितमसाधारणकार्यकारीन्द्रियमिति लक्षणमिति चेत्। वक्तव्यमेषामसाधारणं कार्यम्। उक्तं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्चानामिति। नन्वादानविहरणोत्सर्गास्तावद्वक्रहस्तादिभिरपि शक्याः कर्तुम्। अपि चास्ति कण्ठहृदयामाशयपक्वाशयादीनां गिरणादितत्तदसाध रणं कार्यमिति तान्यपीन्द्रियाणि प्रसज्येरन्निति तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति ।। ६२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६३ ।। ६४ ।। क्रमप्राप्तमर्थलक्षणं परीचिक्षिषमाणो ऽर्थलक्षणं स्मारयति। गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टमिति। लक्षितमिति वक्तव्ये संमुग्धाभिधानं सामान्यादुद्दिष्टमित्युक्तम्। तत्र परीक्षामुखं संशयमाह। उद्देशश्च नियोगेति। नियोगादीनां रूपमाह। तत्र नियोग इति। तदेवं विमृष्य नियोगसमुच्चयौ परित्यज्य विकल्पमालम्बते सूत्राभ्यामतो विशेषणार्थमिति। (३९३ । २) गन्ध---व्याः (सू. ६४) अप्त---रः (५५)। विशेषणार्थमिति। सूत्रयोस्तात्पर्यमुक्तं तदेवं स्फुटयति। नियमार्थे इति। उत्तरेष्वबादिष्वेकैकशो ऽपकर्षो गन्धादीनां स्पर्शपर्यन्तानाम्। तथा हि चतुर्षु गन्धापकर्षोपस्वपकृष्टस्य गन्धस्य पुनरुद्भवो नास्तीति अद्भ्य उत्तरे तेजसि रसस्यापकर्षः। एवमपकृष्टयोश्च गन्थरसयोः पुनरुद्भावो नास्तीति तेजउत्तरे वायौ रूपापकर्ष इति। एवमपकृष्टानां गन्धरसरूपाणां पुनरुद्भवो नास्तीति वायोरुत्तरस्मिन्नाकाशे स्पर्शस्यापकर्षः। तदिदमुक्त मेकैकश इति। अव्युत्पन्नो ऽयसुत्तरशब्दो ऽनन्तरवचनः तेन बहूनां निर्द्धारणे ऽप्युपवन्नार्थ इति। भवतु वा तरब्निर्देशः तथा ऽपि न दोष इत्याह। भवत्विति। क्व चित्पाठस्तन्त्रं वेति यथाभाष्यम् स्फुटार्थ एव ।। ६४ ।। ६५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६६ ।। ६७ ।। पूर्वपक्षी नियोगपक्षमुत्थापयति। न स--ब्धेः (सू. ६६)।। पृथिव्यादिप्रकृतीनां घ्राणादीनां गन्धादिप्रतिव्यक्तिनियम एवमुपपद्यते यदि गन्धमात्रगुणा पृथिवी रसमात्रगुणा आप इत्यादि न त्वन्यथा। अन्यथा तु पार्थिवेन घ्राणेन गन्धवद्रसरूपस्पर्शा अपि व्यज्येरन् अविशेषादित्यर्थः ।। ६६ ।। ६७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६८ ।। विष्टं ण (सू० ६८)।। संसर्गस्य व्याश्रयत्वे ऽपि न द्वये सजानत्वं यथा ऽग्निधूमयोः संबन्धो न्यथाऽऽग्नेः स हि व्यापको धूमे धूमध्वजस्य भाव एव नाभावः। धूमस्तु व्याप्यः तस्पय वान्हावेव भावो नान्यत्रेति। एवमपरं पृथिव्यादि परेणाबादिना विष्टं व्याप्तं नाबादिमन्तरेणास्ति पृथिवी। तेन पृथिव्यामबादिगुणानां रसादीनां नियमेनोपलम्भो न त्वबादिषु पृथिवीगुणानाम्, एवमप्स्वनलादिगुणो व्याख्यातः। विष्टत्त्वं संयोगविशेषो व्याप्तिस्त्यर्थः। भाष्यं तच्चैतद्भूतसृष्टाविति। भूतसृष्टिप्रतिपादकेषु पुराणेषु नैतर्हीति। नेदानीमननुभवादित्यर्थः ।। ६८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ६९ ।। सिद्धान्ती विकल्पवाद्येतद् दूषयति। नपा--त् (सू. ६९)।। त्रिविधं हि द्रव्यं चाक्षुषमिष्यते प्रार्थिवमाप्यं तैजसं च। तत्र रूपवत्त्वेन तैजसमेव

चाक्षुषं स्याद् नेतरद् रूपवत्त्वात्। न च रूपिद्रव्यसंतर्माच्चाक्षुषत्वंप्ररूपथोच्चपि पार्थिवाप्ययोरिति वाच्यम्। नभोनभस्वतोरपि चाक्षुरत्वप्रसङ्गात्। अस्ति हि रूपवता तेजसा तयोः इति। अथ वा पार्थिवाप्यसंबन्धिनो रसभेदस्य रूपभेदस्य चैकानेकविधत्वेन प्रत्यक्षत्वादित्याह भाष्यकारः। रसयोर्वेत्यादि नोपपद्यत इत्यन्तेन। पुनरस्यैव व्याख्यानान्तरमाह। स्पर्शयोरिति। पार्थिवाप्ययोरित्यस्योदाहरणमात्रार्थत्वात्। पार्थिवतैजसयोरित्वपि व्याख्यानमुक्तम्। व्याख्यानान्तरमाह। अथ वेति। कार्यस्य व्यवस्थितगुणस्य दर्शनात् कारणमपि व्यवस्थितगुणमनुमपिते। न च सर्वत्र संसर्गो येनान्यस्य गुणो ऽन्यत्रोपलभ्यते विवेकस्यासंसर्गस्य दर्शनात्। व्याख्यानान्तरमाह। दृष्टश्चति। चो विकल्पार्थः। नियोगस्तु निरनुमानं इत्याह। निरनुमानं तु विष्टं ह्यपरंपरेणेत्येतदिति। नियमो गन्ध एव पृथिव्नयामित्येवमादिः। तस्य कारणं प्रमाणं नास्ति तद्बाधकस्यैव प्रमाणस्योक्तत्वात्। तस्माद्भूतसृष्टिः कथं चिदुपचारतो व्याख्येयेति। विष्टत्वं संयोगः स च द्वयोःच समान इति। अन्यगुणो यदन्यत्रोपलभ्यते तत्किं संयोगादोहो स्विव्द्याप्तेः, यदि व्याप्तेः नायोगोलके वढिद्धठुड़१४;नसंपृक्ते वढिद्धठुड़१४;नगुणा गृह्येरन्। तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात्। धूमे च गगनतलावलम्बिनि भूमिष्ठेन वढिद्धठुड़१४;ननना व्याप्तेरग्नेर्गुणागृह्येरन् तयोर्व्याप्यव्यापकभावात्। तस्मादन्यसंयोगो हेतुः स चोभयोरविशिष्ट इति तेजसा संयुक्तस्य वायोरपि रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति ।। ६९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ७० ।। पूर्व--नम् (सू. ७०)।। प्रधानतापदार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः विषयग्राहकत्वं गन्धादिर्विषयः। तदेव विषयग्राहकत्वं कुतस्तत्राह। गुणोत्कर्षात्तदभिव्यक्तिसामर्थ्यात्। विषयग्राहकत्वं चेत्प्राधान्यं तत्सर्वेषामेवेन्द्रियाणां विषयग्राहकत्वादित्याशयवान् वार्तिककरो भाष्यकारीय व्याख्यानममृष्यमाणः पृच्छति। का प्रधानता (३९५ । ८)। स्वमतेनोत्तरमाह। चतुर्गुणत्वादिरिति। एतदुक्तं भवति यस्माच्चतुर्गुणत्वेन पार्थिवं घ्राणं रसनादिभ्य आप्यादिभ्यः प्रधानं तस्मादस्यागन्धवत्त्वं नास्ति येन गन्धं न गृढद्धठुड़१४;णीयात्। न न्चेवं रसवत्त्वांदिकमप्यस्ति घ्राणस्यति रसादिकमपि गृढद्धठुड़१४;णीयादत उक्तं गुणोत्कर्षादिति। सर्वेषां समवायाविशेषे ऽपि गन्धस्यैव घ्राणउत्कर्ष इति गन्धमेव गृढद्धठुड़१४;णाति तेनागन्धवत्त्वनिषेधपरं प्रधान्याभिधानं न पुनर्गन्धग्रहणे गन्धवत्त्वं प्रयोजकमपि तु गन्धस्योत्कर्ष इति सिद्धम्। तत्रोत्कर्षपदार्थं पृच्छति वार्त्तिकारः को गुणोत्कर्षः। उत्तरं स्वगुणाभिव्यक्तिसामर्थ्यं स्वो गुणो घ्राणस्य मन्धः तज्जातीयश्चन्दनादिसमवेतो ऽपि गन्धः स्व इत्युच्यते। न पुनः स्वगुणमेवाभिव्यनक्ति घ्राणं घ्राणसमवेतस्य हि गन्धस्यादृष्टवशात्तादृशो निरर्माणभेदो येन सजातीयं चन्दनादिसमवेतं गन्धमभिव्यनक्ति यथा मृगमदादिगन्धं पार्थिवद्रव्यान्तरसमवेतो गन्ध इति। अत एवाह येन गुणेन यद् द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जातीयाभिव्यञ्जकत्वादुत्कृष्टो भवति। तस्मिन् द्रव्यइति शेषः। यः पुनर्गन्धगुणत्वादिति। गन्धमात्रगुणत्वोदेव घ्राणं गन्धस्य व्यज्जकं न तु मन्धस्योत्कर्षादित्यर्थः। तस्य वादिनः सर्वेषामेव पार्थिवानां गुणानामुपलब्धिप्रसङ्गः घ्राणग्राह्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।। ७० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ७१ ।। ७२ ।। ननु भवतो ऽपि कुतो व्यवस्थितिरिति सूत्रमवतारयितुं पृच्छति। कस्मात्पुनरिति। तद्व--त् (सू. ७१)।। अर्थनिर्वृत्तीति। अर्थः पुरुषार्थः। प्रविभक्तस्येति। इतरेभ्यो विशिष्टस्य। संस्कारकारित इति। अदृष्टकारित इति ।। ७१ ।। ७२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ७३ ।। ७४ ।। श्ङ्कते। यदि पुनरिन्द्रियस्य गन्ध इति (३९६ । ६) निराकरोति। तेनैव तस्येति। तदेतद्ग्रहणकवाक्यं सोपस्कारं व्याचष्टे। यदीनिद्रयं स्वगन्धं गृढद्धठुड़१४;णीयात्ते तव दर्शनेनासाविन्द्रियगन्धः, अथेन्द्रियगन्धस्ततो नेन्द्रियग्राह्यः स्यात्। कस्मान्नेन्द्रियग्राह्य इन्द्रियगन्ध इत्यत आह। गन्धं च गृढद्धठुड़१४;णदिति। चो हेत्वर्थे। न चात्मसाधनं करणमस्तीति मनस्तु लिङ्गवदात्मनि करणं न केवलमित्युक्तम्। तुल्यत्वमापादयितुं सिद्धान्ती पूर्वपक्षिणमनुयुङ्क्ते कस्मात्पुनरिदं न चोद्यत इति। पूर्वपक्ष्याह न चोद्यत इति। सिद्धान्तवाद्याह तुल्ये घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमिति। तुल्यतामेवापादयति एतदप्यदेशनीयमिति ।। ७३ ।। ७४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। ७५ ।। तद्गुणत्वमेव (३९७ । ११) शब्दगुणत्वमेव दिक्कालयोरिति चेद नाम्नि विवादः दिक्कालयोर्हि शब्दगुणत्वे सत्यसाधारणयोगित्वेन न परापरव्यतिकरकारणत्वं पृथिव्यादिवद्भवितुमर्हतीति। तथा च शब्दगुणं परापरप्रत्ययकारणं चाकाशमेवेति नाम्नि विवादः। दिक्कालौ तु परापरव्यतिकरकारणे कल्पनीयौ तेन व्यतिरिक्तावित्यर्थः। अपि चाकाशमिच्छत आकाशप्रत्याख्यानं च सामर्थ्यानुपलब्धेरिति। रूपादिसाक्षात्कारे हि

इन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेव स्वरूपसामर्थ्यं तच्चक्षुरादिद्रव्यस्य दृष्टं न गुणादीनामित्यर्थः ।। ७५ ।। इति मिश्रश्रीवाचस्यतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य प्रथममाढिद्धट्ठड़१४;नकं समाप्तम् ।।

---:::{०}:::---